МИНСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования и науки Чеченской Республики
МУ «Отдел образования Ножай-Юртовского муниципального района»
МБОУ «ООШ с. Гуржи-Мохк»

ПРИНЯТО:
на заседании педагогического
совета. Протокол № 1
от «30» августа 2023г.

СОГЛАСОВАНО:
Зам. Директора по УВР
_____ Р.Г. Акбаева
«30» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Чеченская литература»
для обучающихся 5-9 классов

Учитель чеченского языка и литературы
Тимаров Идрис Ризванович

с. Гуржи-Мохк
2023г.

Нохчийн литературин 5 – 9-чуй классашна лерина программа

Кхеторан кехат

Нохчийн литературан коьрта йукъардешаран ишколана лерина программа хIоттийна:

Федеральни пачхьалкхан дешаран стандартан, коьртачу дешаран программин буха т1ехь; Россин Федерацин дешаран а, 1илманан а Министерствос омрица ч1аг1бина болу 17-чу декабрехь 2010-чу ш. № 1897.

-йукъара дешаран коьрта йукъара дешаран пачхьалкхан программин бух т1ехь (ФГОС ООО)

С.Э.Эдиловн нохчийн меттан герггарчу хьесапехь йолчу программин буха т1ехь;

Ассиновскера № 3 йолчу йуккъерчу ишколан дешаран хьесапан буха т1ехь;

Ассиновскера №3 йолчу йуккъерчу ишколан коьрта дешаран программин буха т1ехь. (т1еч1аг1дина Россин Федерацин дешаран а, 1илманан а Министерствон омрица 31-чу декабрехь 2015-чу ш. № 1577) а, коьртачу дешаран программин бух т1е а тевжаш, С.Э.Эдиловн нохчийн литературин герггарчу хьесапехь йолчу программех пайда а оьцуш

Кху тIехь тидаме эцна йуккъерчу йукъардешарна леринчу массо а тайпана дешаран декъан гIуллакхаш кхиоран а, вовшахтохаран а программин коьрта идейш а, лехамаш а, йуьхьанцарчу йуккъерчу дешаран герггарчу программашца йозаелла а, тIаьхьало йолуш а хилар.

Программа – иза белхан программа хIотторан бух бу: цо билгалдо инвариантни (тIедоьжна декхар долу) дешаран дакъа а, шел тIаьхьа шен лаамехь дешаран чулацамах вариативни дерг харжа таро луш долу дакъа а. Йуккъерчу йукъардешаран ишколана лерина герггарчу хьесапехь йолу программа шен чулацаман башхаллашца къаьсташ йу, цкъа-делахь, йуккъерчу йукъардешаран системин предметийн чулацамца, шолгIа-делахь, Iамочеран психологически а, хенийн а башхаллашца.

Программа кхаа декъах лаьтта:

1. «Дешаран предмет карайерзорехь кхочушдан лору жам1аш». Кхузахь довзийтина, хIун меттиг дIалоцу нохчийн литературо йуккъерчу йукъардешаран Iалашонашка кхачош; нохчийн литература Iаморан Iалашонаш а, жамIаш а билгалдаьхна масех тIегIанехь – личностни, метапредметни, предметни; нохчийн маттах лаьцна йукъара хаамаш белла, базисни дешаран планехь цо дIалоцу меттиг а къастийна.
2. «Дешаран курсан чулацам». Дакъошка бекъна, Iамо билгалбина чулацам къастийна кхузахь.
3. «Дешаран-тематикин хьесап». Дешаран курсан теманаш, хIора тема Iаморна лерина сахьташ къастийна.

Дешаран хьесапаца цхьаьнадог1уш, нохчийн литература 1аморна леринчу сахьтийн барам:

Класс	Шарахь	К1иранах
5	68	2
6	68	2
7	68	2
8	68	2
9	68	2

1. Дешаран предмет карайерзорехь кхочушдан лору жам1аш

Коьртачу йукъардешаран ишколашкахь литературин курс тIехьажийна йу дукхакъаьмнийн Россин ца хилча цаторуш долчу культурин декъах санна, литературех болу кхетам дешархошкахь кхиорна, цо аьтто бо массо кепара кхиъна ваьлла, граждански кхетам болу, къаьмнашца йолу йукъаметтигаш цхьаьнайогIуш долу адам (личность) кхиорна.

Нохчийн литература ишколашкахь Iамор шен башхаллаш йолуш ду. Нохчий мотт кхиаран социально-исторически башхаллаш а, къоман культурин исторически хьелаш а, гIиллакх-оьздангалла а, ламасташ а тидаме оьцуш, дIахьо литература Iамор. Къоман башхалло шатайпа тIеIаткъам бо дешархошна литература Iаморехь, цундела культурно-исторически хьелаш тидаме а оьцуш, Iамо йеза литература.

Дешаран предмет «Литература» герггара уьйр йолуш йу «Нохчийн мотт» предметаца. Нохчийн литература дешархойн ненан мотт а, церан къамелан оьздангалла а кхиорехь а, йукъаметтигаш лелорехь а коьрта хьост ду.

Исбаьхьаллин произведенийн мотт Iаморо аьтто бо дешархошна дешан исбаьхьалла йовзарехь, исбаьхьаллин дешнашца кхелина мотт караберзорехь. Нохчийн литература къоман культурица йуххера йозаелла йу, ша цуьнан цхьа дакъа а долуш. Йукъаркультурица йоьзна литература Iаморо таро лур йу дешархошна нохчийн литература билггал долу культурин цхьа дакъа санна иза тIеэца, ткъа иштта нохчийн литературин этнокультурни башхалла а, культура а тидаме эца. Цу кепара билгалйинчу школашкахь кхочушъйалур йу этнокультурни принцип.

Нохчийн литература нохчийн историца а, географица а, исламан баххашца а герггарчу уьйрашца Iаморо дешархойн дегнашкахь патриотически дог-ойла а, синъоьздангаллин мехаллаш а кхуллур йу, шайн дукхакъаьмнийн махках дозалла а дийр ду цара.

Коьрта йукъардешаран ишкол чекхйоккхучуьнгахь «Литература» предмет Iамош кхио деза личностни жамIаш ду:

– шен къоман векал а, дукхакъаьмнийн Россин пачхьалкхан гражданин а ша хиларх кхеташ хилар;

– адаман синъоьздангаллин мехаллаш кхачаме йалор, дукхакъаьмнийн махке безам кхиор, нохчийн литературе а, иштта кхечу къаьмнийн литературе а болу ларам кхиор;

– хIума довзаран а, коммуникативни а декхарш кхочушдарехь хаамийн тайп-тайпанчу хьостех пайдаэцар (дошамаш, энциклопедеш, Интернетан гIирсаш).

Коьртачу йукъардешаран ишколехь «Литература» предмет Iаморан метапредметни жамIаш билгалдовлу:

– проблемех кхета а, гипотеза хьалхайаккха а, коьчал х1оттаме йерзо а, шена хетарг тIечIагIдеш делил дало а, барта, йозанан аларшкахь бахьанин-тIаьхьалонан уьйраш билгалъйаха а, жамIаш кепе дерзо а хаарехь;

– ша гIуллакхдар вовшахтоха а, цуьнан мах хадо а, шена самукъане хетар болу гуо къасто а хаар карадерзорехь;

– ша гIуллакхдеш йустаран, дуьхь-дуьхьал хIитторан кепех пайдаэцарехь;

– тайп-тайпанчу хаамийн хьосташца болх бан, уьш лаха, талла, ша гIуллакхдарехь царах пайдаэца хаарехь.

Коьрта йукъардешаран ишкол чекхйоккхучеран предметни жамIаш лаьтта:

1) **хIума довзаран декъехь**:

– барта кхолларалли а, тайп-тайпанчу муьрийн нохчийн литературин произведенийн коьртачу проблемех кхетам хилар; и проблемаш нийса цхьана кепе йерзо хьуьнар хилар;
– произведени а, иза йазйаран муьран уьйрах кхетар а; произведенийн бухехь йолу хенан йохаллехь йовр йоцу синъоьздангаллин мехаллаш а, церан тахана а маьІне хилар а билгалдаккхар;
– литературни произведенина таллам бан хаар: хІокху йа оцу литературни тайпанан а, жанран а произведени иза хилар билгалдан хаар; темех, идейх кхета а, кепе йерзо а, цуьнан синъоьздангаллин мехаллаш, турпалхойн амалш билгалъйахар; цхьана йа масех произведенийн турпалхой буста а, нохчийн а, кхечу къаьмнийн а литературин произведенеш вовшашца йуста а хаар;
– произведенехь сюжетан дакъош, дІахІоттам, меттан суртхІотторан гІирсаш къастор, чулацаман идейно-исбаьхьаллин агІонаш билгалъйахарехь цара дІалоцучу меттигах кхетар;
– литературни произведени толлуш, йуьхьанцара литературоведчески терминологи йевзаш хилар.

2) мехаллин некъ бовзаран декъехь:
– нохчийн литературин синъоьздангаллин мехаллашка кхачор, шен къоман синъоьздангаллин мехаллашца уьш йустар;
– нохчийн литературин произведенех лаьцна шена хетарг цхьана кепе дерзо хаар, церан мах хадор;
– Іамийначу произведенех лаьцна шен кхетам хилар;
– авторна хетачух кхетар, цунах лаьцна шена хетарг ала хаар.

3) коммуникативни декъехь:
– тайп-тайпанчу жанрийн литературни произведенеш нохчийн маттахь лерсица а, цхьанатайпана а тІеэцар, кхеташ йешар;
– текст тІера цитаташ а йалош, меттан исбаьхьаллин гІирсех пайдаэцарца прозаически произведенеш йа церан дакъош йухасхьадийца хаар; ладоьгІначу йа йешначу текстан хьокъехъ хаттаршна жоьпаш далар; барта монологически къамелан тайп-тайпана аларш кхоллар; шеца къамел деш волчуьнца, оьздангаллин барамаш ларбеш, гІиллакхехь диалог дІайахьар;
– Іамийначу произведенийн тематикица а, проблематикица а йоьзна изложенеш, сочиненеш йазйар, цІахь а, классехь а йозанан белхаш кхочушбар, йукъара культурин а, литературин а теманашна рефераташ йазйар.

4) эстетически декъехь:
– дешан исбаьхьаллех санна литературех кхетар, эстетически кепара нохчийн литературин произведенеш тІеэцар; нохчийн исбаьхьаллин тексташ тІехь эстетически чам кхиор;
– литературни произведенийн васташ кхуллуш, меттан суртхІотторан гІирсаша дІалоцучу меттигах кхетар;
– меттан хІоттамца а, нохчийн, оьрсийн литературин вастийн къепийн башхаллашца а дозуш, нохчийн а, оьрсийн литературин произведенеш вовшашца йуста хаар.

Арахецархо хууш хир ву:
1амийначу произведенийн авторш, ц1ераш, ц1ерийн маь1на, произведенийн чулацам, турпалхой, хиламийн уьйр билгалъйаккха;
халкъан, литературин туьйранашна йуккъехь йолу башхаллаш билгалъйаха;
исбаьхьаллин произведенехь монолог, диалог, дустар, эпитет къасто;
дагахь 1амийна произведени къастош йеша;

исбаьхьаллин произведени литературин муьлхачу тайпанан йу (эпически, лирически, драматически) билгалдаккха;
иллин чулацаман, сюжетан, д1ах1оттаман, суртх1отторан г1ирсийн, меттан башхаллаш къасто;
исбаьхьаллин произведенин маь1на билгалдарехь турпалхочун меттиг а, автора цуьнан хадош болу мах а билгалбаккха;
исбаьхьаллин произведенех а, цуьнан турпалхойх а шайна хетарг бух боллуш ч1аг1дан;
1амата т1ехь йалийначу литературоведчески дошамах пайдаэца;
нохчийн литературин кхечу къаьмнийн литературица хилла уьйраш билгалъйаха;
нохчийн йаздархойн дахаран а, кхолларалин а некъан коьрта муьраш билгалбаха;
1амийначу исбаьхьаллин произведени т1ехь гайтинчу заманан коьрта билгалонаш къасто;
1амийначу исбаьхьаллин произведенийн сюжетан а, д1ах1оттаман а, вастийн а башхаллаш къасто;
1амийначу исбаьхьаллин произведенийн йукъара маь1на, коьртачу турпалхойн амалш билгалъйаха;
1амийначу исбаьхьаллин произведенийн жанрийн къастамаш;
лирически, эпически, лиро-эпически произведенийн коьрта билгалонаш;исбаьхьаллин литературин хаарш алсамдахаран а, кхетош-кхиоран а маь1на;
дагахь 1амо билгалъйаьхначу произведенийн тексташ.

Арахецархочун тарохир йу 1ама:
произведени т1ера исбаьхьаллин суьрташ шайн ойланехь йаха схьах1итто;
произведени т1ера эпизодаш схьакъасто, церан хенан йохаллин а, бахьанийн а уьйраш гайта;
дустарш, эпитеташ текстехь гучу а йохуш, царах кхетам бала;
исбаьхьаллин произведени къастош йеша;
турпалхочун васт х1отто;
исбаьхьаллин произведенин а, литературин йукъараллин дахарх лаьцна йолчу статьйан а тексташ шерра д1айеша;
шаьш кхочушбечу барта а, йозанан а белхан хьесап х1отто;
литературин хрестомати т1ерачу статьйан хьесап, тезисаш, конспект х1отто;
изложенеш йазйан;
барта а, йозанан а тайп-тайпана сочиненеш кхолла (шайн тидамех, шайна зеделлачух лаьцна а, диллинчу суьртах пайдаоьцуш а, литературин материал т1ехь йазъйеш йерш а), царна йукъахь шаьш 1амийначу произведени т1ера турпалхочун амалш къастош а, шина турпалхочун амалш вовшах йустуш а йолу сочиненеш а;
литературин произведени, шен жанран а, идейно-исбаьхьаллин а башхаллашка хьаьжжина, къасто;
литературин произведенин коьрта проблемаш билгалъйаха;
цхьана йа масех произведенин турпалхойн васташ, вовшех дустуш, къасто;
произведенехь сюжетан, д1ах1оттаман, вастийн исбаьхьалин суртх1отторан г1ирсийн цхьаалла гучуйаккха а, маь1на дан а;
произведенин турпалхошка а, цу т1ерачу хиламашка а авторан болу хьежамаш билгалбаха;
шаьш кхочушбечу барта а, йозанан а белхан хьесап х1отто;
литературин хьокъехь а, йукьараллин дахарх лаьцна а йолчу статьян хьесап, тезисаш, конспект х1отто;
литературин материал т1ехь доклад, къамел кечдан (цхьана-шина книгех пайда а оьцуш);
шаьш йешначу книгина рецензи йазйан;
ишколан дахарх лаьцна доклад, къамел кечдан.

2. Дешаран курсан чулацам

1-ра дакъа. Литература дешан исбаьхьалла санна

Кхечу исбаьхьаллашна йуккъехь литературо д1алоцу меттиг. Дешан исбаьхьаллехь дахар исбаьхьаллин кепехь гайтаран башхалла.
Исбаьхьаллин литература дуьне довзаран, адаман синъоьздангаллин тайп-тайпаналлин дахар а, хьал а довзаран цхьа кеп санна; дахар исбаьхьаллин кепара гайтар. Эстетически чам а, синъоьздангалла а кхиорехь литературо бен т1е1аткъам.

2-г1а дакъа. Халкъан барта кхолларалла
Нохчийн халкъан барта кхолларалла а, цуьнан башхаллаш а. Барта кхолларалле хь халкъан ойла, лаамаш, сатийсамаш, дегайовхо билгалъйалар. Нохчийн барта кхолларалле хь жанраш: иллеш, эшарш, туьйранаш, шира дийцарш, хабарш, аларш, наьрт-эрстхойх лаьцна дийцарш, Молла-Несартан хабарш, тийжамаш, кицанаш, хІетал-металш.
Нохчийн халкъан туьйранаш (инзаре-тамашийна, дахаран, дийнатийн).
Миф а, туьйра а. Туьйранийн тайпанаш. Дийнатийн васташ халкъан туьйранашкахь. Халкъан а, литературни а туьйранаш. Туьйранашкахь бакъдерг инзаре-тамашеначуьнца нисдар, васташ кхолларан башхалла. Туьйранашкахь бакъдерг толош, зуламениг эшош хилар.
Литературин кегийра жанраш (кицанаш, х1етал-металш). Кицанаш – хьекъале, доца аларш. Х1етал-металийн башхаллаш.
Нохчийн халкъан иллеш, эшарш, шира дийцарш, хабарш, аларш.
Лирически а, турпалаллин а иллеш. Лирически иллийн къастамаш. Турпалхойн ойла лирически иллешкахь гучуйалар. Турпалаллин иллешкахь къоман дахарехь маь1не долу г1уллакхаш, г1иллакхаш ч1аг1дар, къонахийн хьуьнарш хестош дийцар, мостаг1ашна дуьхьал къийсам латтор гайтар. Иллийн чулацам, д1ах1оттам, исбаьхьаллин башхаллаш. Халкъан эшарш, церан чулацам а, маь1на а, тайпанаш а.
Исторически хиламаш йа билггалчу наха лелийна г1уллакхаш дуьйцу дийцарш.
Билггалйолчу меттигех (йуьртах, ломах, рег1ах, хих, б1аьвнех) лаьцна дийцарш.
Наьрт-эрстхойх лаьцна дийцарш. Вайн халкъо наьрташца латтийна къийсам.
Иллешкахь турпалхочун васт. Дикачун, вочун къовсам. Фольклорехь гиперболах пайдаэцар.
Нохчийн халкъан барта кхолларалла гулъйар, дІайазйар, зорбатохар.
Оьрсийн йаздархоша А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтовс, Л. Н. Толстойс, кхечара а шайн кхолларалле хь нохчийн барта произведенех пайдаэцар.

ХІинцалерчу фольклористаша къоман барта кхолларалла гулъйарехь, иза Іалашъйарехь, Іилманца талларехь беш болу болх.

ХІинцалерчу исбаьхьаллин литературин барта кхолларалле ца йолу зІенаш.

3-гІа дакъа. ХХ бІешеран хьалхарчу эхан литература.
С.С. Бадуев. Дахар а, кхолларалла а.
«Зайнди» дийцар. Йоза-дешар хууш хилар – керлачу дахаре болу некъ. Дийцаран васташ а, маьІна а.
«ЦІеран арц»повестан чулацам а, исбаьхьаллин башхаллаш а. Пурстоьпан Кулдевичан, цунна тІаьхьабозучу Мирзин, Эльбертан амалш. Къоман ламасташ повесть тІехь гайтар. Хонмурд а, цуьнан доьзал а. Бано а, Залуба а. Нохчийн зударийн оьздангалла, цара шайн сий, къоман гІиллакхаш а лардар. Повестехь исбаьхьаллин сурт хІотторан башхаллаш.
«Бешто»повестан тема а, дІахІоттам а. Бештон, Бусанин кхоллам. Повестан персонажийн амалш, уьш гайтаран исбаьхьаллин башхаллаш.
Бадуев СаьІидан произведенешкахь нохчийн Іер-дахар гайтаран башхаллаш.
Къоман литература, культура кхиорехь Бадуев СаьІидан кхолларалле ца маьІна.

І.Ш. Мамакаев.Дахар а, кхолларалла а.
«Садаьржаш», «Кавказан латта», «Сайн кІанте», «ЙоІе» «Даге» стихотворенеш. «Дагалецамаш», «Нохчийн лаьмнашкахь» поэмаш.
Поэтан лирикин тайп-тайпана тематика а, проблематика а. Поэтан кхолларалле хь Даймехкан, Іаламан суьрташ.Лирически турпалхочун Даймахке а, шен халкъе а болу хьанал

безам, цуьнан вахаран Іалашо халкъан хьашташка хьажийна хилар. Поэтан лирикехь безам а, доттагІалла а. Йукъараллин дахарехь поэтан декхарш а, поэзин меттиг а.
«Дагалецамаш» поэма. Поэмехь авторан Іаламе, Терке болу безам. Сирлачу кханенах лаьцна йолу дог-ойла, синхаамаш.
«Нохчийн лаьмнашкахь» поэма. Поэми тІехь нохчийн халкъан хьалхалера дахар гайтар. АслагІий, Селехьаттий. Церан къона дахар хІаллакьхиларан бахьана. Авторан ойла.
«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин лирически а, эпически а билгалонаш. Поэмин стих а, меттан башхаллаш а.
Мамакаев Іаьрбин поэзино литературехь а, къоман культурехь а дІалоцу меттиг.

М.А. Мамакаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Даймехкан косташ», «Лаьмнийн дийцар», «Пондар» стихотворенеш.
Мамакаевн поэзин философски чулацам, цуьнан лирикехь Даймехкан, къоман историх лаьцна, патриотически, г1иллакх-оьздангаллин мукъамаш. Лирически турпалхочо стеган парг1атонах, сийх, Даймахках лаьцна йен ойланаш.
«Баппа» дийцар. Сутаралло а, деган куралло а эла даржах вохавар. Хьоло вузийна стаг нийсонах хедаш, г1иллакхах херлуш, хьекъалх оьшуш хилар, халкъ шен олаллин к1ел сацо цхьаьннан а ницкъ кхочург цахилар ч1аг1дар.

М.А. Сулаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Сай», «Сох муха эр дара адам?» стихотворенеш.
Поэтан лирикехь гІиллакх-оьздангаллех, стеган вахаран Іалашонах лаьцна йолу ойланаш. Дайн оьзда гІиллакхаш лардан дезар, шегахь дика амалш (йахь, собар, тешам) кхио йезар чІагІдар. Іаламан лирика. Даймехкан исбаьхьа, беркате Іалам Іалашдан дезар, цуьнца къинхетаме хила везар.
«Лаьмнаша ца диццо» роман. Нохчийн халкъан дахарехь уггаре халачу муьрехь – 1940-чу шерашкара 1960-чу шерашка кхаччалц – адамийн кхолламаш романехь гайтар. Тавсолтин амалшца доьзна къоман гІиллакх-оьздангалла гайтаран башхаллаш.
Романехь кегийрхойн васташ.
Романан маьІна а, исбаьхьаллин башхаллаш а.

Х.Э. Эдилов. Дахар а, кхоларалла а.
«Ненан безам», «Сий делахь, Латта!» стихотворенеш.
Поэтан дахаре, 1аламе болу безам, 1аламан дахарца экам хила везар ч1аг1дар.
Ирс къуьйсуш велларг сийлахь а, веза а ларар.

Б.С. Саидов. Дахар а, кхолларалла а.
«Майра к1ант Сулима» литературни туьйра. Хьаналчу къинхьегаман маь1на гайтар а, хьоладайн писалла а, йамартло а йемалйар. Адамийн деган дикаллий, оьздангаллий, къинхетаме хиларрий хастор.
«Вина йурт», «Деган аз» стихотворенеш.
Б. Саидовн поэзехь хьоме мохк, граждански дог-ойла.

Х.Д. Ошаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Чайра» дийцар, «Иччархо Абу-Хьаьжа Идрисов» очерк.
«Чайра» дийцарехь кхолламо шен махках д1акъастийначу стеган дай баьхначу лаьтте болу сатийсам, винчу махке болу безам гайтар. Стеган дахарехь Даймохк уггар сийлахь а, беза а, хьоме а кхерч хила безар ч1аг1дар.
Очеркан жанр нохчийн литературехь. Очеркехь турпалхочун Идрисов Абу-Хьаьжин дагалецамаш а, цуьнан б1аьхаллин г1уллакхаш а.

С.М. Курумова. Дахар а, кхолларалла а.

«Дохк» («Дохк» – повеста т1ера кийсак). 1аламан суьрташ а, церан исбаьхьаллин декхар а. Лаьмнийн 1аламан хазалла.

З.А. Муталибов. Дахар а, кхолларалла а.
«Доттаг1алла» стихотворени.
Поэта къаьмнашна йукъара доттаг1алла ч1аг1дан дезаш хилар гайтар.

4-г1а дакъа. XX бIешеран шолгIачу эхан литература.
А.С. Сулейманов.Дахар а, кхолларалла а.
«Борз йу уг1уш», «Шуьнехь дош», «Дог дохден ц1е» стихотворенеш.
А. Сулеймановн поэзин романтизм. Поэтан лирикехь къонахаллин а, оьздангаллин а тема. Къоман эхь-бехк лардеш волу цуьнан лирически турпалхо.
«Дахаран генаш» поэма. Маьрша Даймохк, тешаме доттаг1алла, къонахалла, барт болу доьзал – поэмин коьрта теманаш. Таханлерчу дахарехь г1иллакх-оьздангаллица доьзна кхачамбацарш 1орадахар, цаьрца къийсам латто безар.

I-Хь.Х. Хамидов. Дахар а, кхолларалла а.
«ДIа – коч, схьа – коч» дийцар. «Лийрбоцурш» пьеса.
I-Хь. Хамидов – йаздархо-сатирик, драматург. Беламе дерг нохчийн литературехь. Йаздархочун-сатирикан кхолларалллин коьрта теманаш. Адамийн амалшкахь сакхтениг йемалдаран говзалла.
«Лийрбоцурш»турпалаллин драми т1ехь Даймохк фашизмах 1алашбан г1евттинчу б1аьхойн майралла а, уьш къинхетам болуш хилар а гайтар. Тайп-тайпанчу къаьмнех болчу б1аьхошна йукъара доттаг1алла.
Нурадиловс, Федоровс, Баркинхоевс, Бульбас шайн къона дахар Даймахкана д1адалар. Нохчийчоьнан оьздачу к1ентан майрачу б1аьхочун Нурадилов Ханпашин турпалалла.
Пьеси т1ехь гайтина мостаг1чун амалш.
«Лийрбоцурш» драми т1ехь турпалхойн васташ кхолларан г1ирсаш. Т1емалочун васт х1оттош а, мостаг1ий гойтуш а, шен къастам болуш билгалйолу исбаьхьаллин говзалла.

Р.С. Ахматова. Дахар а, кхолларалла а.
«Лийрбоцурш», «Ма хала ду цунах кхета» стихотворенеш.
Поэтессин кхолларалллехь лирически тема, Даймахке а, иза ларбеш болчаьрга а болу безам.

I.Э. Гайсултанов. Дахар а, кхолларалла а.
I.Гайсултанов – нохчийн берийн литературин бухбиллархо. Гайсултановн кхолларалллин коьрта теманаш а, проблематика а.
«Нийса кхел» дийцар. Дийцаран социальни проблематика. Бакъдерг харцонал тола дезар ч1аг1дар. Дийцаран халкъан барта кхолларалллин амал.
«Кегий йийсарш» («Александр Чеченский» повеста т1ера дакъа). Дийцарехь т1амо берийн дахаре беана бохам гайтар. Т1еман къизалло адамийн дахаре шеца дохьург йемалдар.
«Алдара Ушурма» («Александр Чеченский» повеста т1ера дакъа). Дийцаран исторически бух. Маршонехьа болу къийсам, шен мохк, дин мостаг1чух лардар, церан дуьхьа вала а кийча хилар. Исторически бакъдолчун т1ехь кхоьллина васт.
Баснин жанр нохчийн литературехь. «Барзо амалш ца хуьйцу» баснин дидактически хьажам, адамийн амалш цу т1ехь йемалъйар.
«Болат-г1ала йожар» повестан исторически бух. Маьршачу наха талорхошна дуьхьал шайн парг1атонехьа латтийна къийсам. Дикачу к1енташа халкъ вовшахтухуш, иза маршоне кхачор. Повестан коьрта турпалхой а, церан васташ а.

Ш.А. Арсанукаев. Дахар а, кхолларалла а.

«Баьпкан йуьхк», «Мохкбегор», «Ийманах дузийта дегнаш» стихотворенеш.
Поэтан-лирикан Ш. Арсанукаевн кхолларалле хь патриотизман а, гуманизман а ойланаш.
1аламца къинхетаме хиларе дехар, нохчийн халкъ иймане далор доьхуш, поэта Деле ден до1анаш. К1орггера кхетам, оьзда лаамаш болу лирически турпалхо. Дуьненах, 1аламан аьрхачу хазаллех, дахарх лаьцна цо йен ойланаш а, адаман ирсехьа къийса иза кийча хилар а.
«Тимуран тур» стихашкахь йазйина повесть, цуьнан исбаьхьаллин къастамаш. Къоман парг1ато йеза ларар, мостаг1ашна дуьхьал къийсам латтийначу турпалхойн васташ. Халкъан парг1атонехьа болчу буьрсачу т1еман суьрташ.

А.А. Айдамиров. Дахар а, кхолларалла а.
«Вина мохк» стихотворени, «Мух1ажарш» («Йеха буьйсанаш» романан дакъа).
Даймехкан тема нохчийн литературехь. Даймехкан беркатечу ницкъах тешар, ирс Даймахкаца дозар.
Паччахьан 1едалан йамартло а, мух1ажарийн кхолламан дега1ийжаме мукъамаш а.

М-С.Г. Гадаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Дарта», «Орцара г1ов» стихотворенеш.
Поэтан са 1аламан дуьненца д1аэр. Ницкъ, доьналла, г1орасизалла цхьана сибатехь. Поэтан говзалла дарта олхазаран хьал довзийтарехь.
«Ирча суьрташ» дийцар. Дийцарехь тоталиризман шерашкахь нохчийн халкъан трагеди. 1аламан суьрташа ирча кхаъ къаьхьачу 1аткъаме берзор.

М.М. Мусаев. Дахар а, кхолларалла а.
Литературни туьйра. Литературни туьйра халкъачух къастош дерг.
Литературни туьйра «Ц1ен маьхьси». Хьекъал йамартлонал, тешнабехкал, сонталлел тола дезаран ойла ч1аг1ъйар. Нахана даьккхинчу ор чу ша оьккху. Туьйранан оьрсийн туьйранца цхьаьнадог1ург.

Хь. Б. Саракаев.Дахар а, кхолларалла а.
«Баьпкан чкъуьйриг» дийцар. Хьаналчу къинхьегамо лакхадоккху стеган сий. Баьпкан сий-пусар дан дезар ч1аг1дар.
«Ирсе б1аьрхиш» дийцар. Вайна к1ант карийначу ненан ирсе б1аьрхиш. Ненан безам боккха а, мерза а, аьхна а хилар.

Ш.Х. Окуев.Дахар а, кхолларалла а.
«Сан хьоме Нохчийчоь», «Б1аьсте» стихотворенеш.
Лирически турпалхочун синмерзаш довзуьйту 1аламан суьрташ. Поэтан Даймахкаца бозабелла синхаамаш.
«Мацалла» («Т1аьххьара верас» романан дакъа). 20-чу б1ешеран йуьххьехь ламанан йарташкахь кхолладелла социальни хьелаш. Нохчийн халкъ комаьрша, къинхетаме хилар, мацалло г1елбина кхечу къаьмнийн векалш дегалазамца т1еэцар. Оцу шерашкахьлера 1ер-дахар, ламасташ гайтар, къомо шен йахь, йуьхь ларъйар. Турпалхойн васташ.

Хь.Д. Сатуев.Дахар а, кхолларалла а.
«Лаьмнийн къоналла» стихотворени, «Ломмий, цхьогаллий» басня.
1алам поэтан кхетамехь а, исбаьхьаллин суртх1отторехь а.
Адамийн сакхташ баснехь йемалдар. Лоьман васт нохчийн литературехь.

1.Х. Шайхиев. Дахар а, кхолларалла а.
«Куйнах дош» стихотворени.
Къоман г1иллакхаш, ламасташ, синъоьздангаллин мехаллаш поэтан лирикехь.

Даймахкана, халкъана даим г1уллакх деш вагаран синхаамех йуьзна поэзи.
Коьртарчу куйнаца лардина сий. Поэзин фольклоран бух.
Б1ешерашкахь вайн дайша схьадеана низаман ламаст лардаран маь1на, къонахчун ц1е йеза а, сийлахь а хилар ч1аг1дар.
«Ч1аг1о» баллада. Легендин буха т1ехь кхоьллина баллада. Къонахчо делла дош кхочушдан дезар, тешаме ч1аг1о хила йезар ч1аг1дар.
«Лазаман лорах» стихашкахь поэма. Нуьцкъах ц1ера ваькхинчу лирически турпалхочун шен махке, халкъе, ненан матте болу безам, дега1ийжам. Дайн кешнех, дайн иллех, Даймахках цо йен ойланаш.

М.Д. Дикаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Нохчо ву со», «Къинхетаме Нохчийчоь» стихотворенеш.
Даймахках, халкъах дозалла дар. Дикаевн поэзехь йахь, къоман оьздангалла, патриотически синхаамаш, къоман хиндерг ирсе хила лаар. Б1ешерашкахь парг1атонехьа, маршонехьа къийсам латтийначу доьналлин Нохчийчоьнах дозалла дар. Поэтан шен Даймахке, халкъе болу хьанал безам.

М. Ясаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Хьоме йурт» повестан дакъа «Тянь-Шанан лаьмнашкахь».
Адамийн вовшашца йозаелла ира меттигаш а, ч1ир йитаран 1адат а. Даймахке, хьомечу йуьрте болу сатийсам. Парг1атонан, маршонан марзонан мах. Лох-Беташан, Джамалдинан, Серижин, Джанхотан васташ.

I. А. Ахмадов. Дахар а, кхолларалла а.
«Къонахалла» дийцар. Турпалхочун амалш, халонаш дуьхьал нисъелча, цо шегара гайтина доьналла, ша-шена т1ехь баькхина толам.
«Воккха дада» дийцар. Къизачу акхараллица т1амо х1аллакдина бералла. Т1амо шеца беъна бохам а, къизалла а. Деден а, йоь1ан а васташ. Дийцарехь диалого д1алоцу меттиг.

С.А. Гацаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Дарц»,«Хьаннийн белхар», «Буьйса хаза, буьйса тийна...», «БIаьсте кхечи…», «ХIай йоI, делхьа, собарде», «Йише Маржане» стихотворенеш, «Чкъоьрдиг» литературни туьйра.
Поэтан лирикин башхаллаш. Даймахке безам, адамийн хазахетарш, халахетарш, дегайовхонаш, дегаIийжамаш – и берриге а бовха синхаамаш шатайпанчу исбаьхьаллица кхоьллинчу Iаламан суьрташкахула гучубовлуш хилар. Цуьнан поэзехь адам а, Iалам а.
Стихотворенеш аьхна ойланаш, бовха синхаамаш гIаттош хилар.
«Чкъоьрдиг» литературни туьйра. Халкъан туьйранан буха тIехь кхоьллина туьйра. Йешапан а, Чкъоьрдиган а къовсам. Чкъоьрдига ша-шена а, Йешапна а тIехь баькхина толам.
ХIинцалерчу нохчийн поэзехь Iаламан лирикин таронаш шорьйарехь Гацаев СаьIидан кхолларалли маьIна.

Д. Д. Кагерманов. Дахар а, кхолларалла а.
«Доттаг1алла» дийцар. Дийцаран г1иллакх-оьздангаллин проблематика. Къоначу турпалхочун г1иллакх а, воккхачу стеган оьздангалла а.

Ш. Р. Рашидов. Дахар а, кхолларалла а.
«Т1амна дуьхьал довла», «Даймохк» стихотворенеш.
Т1амна дуьхьал къийсам латто безар кхайкхор.
Даймехкан тема – поэтан кхолларалле коьрта тема. Лирически турпалхочун ойланаш, синхаамаш.
«Ден весет» поэма. Къоначу т1аьхьенгахь хила еза синъоьздангаллин мехаллаш. Стеган халкъаца, шен махкаца хила йеза йукъаметтигаш билгалъйахар.

М. М. Кибиев. Дахар а, кхолларалла а.
«Меттан сий», «Дош» стихотворенеш, «Зов» басня.
Нохчийн мотт Даймехкан билгало санна. Меттан дозалла ца дойтуш, цуьнан сий дан дезар.
Дешан дозалла: цо бан тарлуш болу цатам а, цунах долу беркат а.
«Зов» басня. Баснин жанр нохчийн литературехь. Адамийн вон амалш йемалъйар. Х1иллано духатуху х1илла.

Ж. М. Махмаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Буьйсанна г1улчаш» дийцар. Дийцаран турпалхочун ша шеца ен монолог беран синъоьздангаллин дуьне кхолларан г1ирс санна. Цуьнан коьрте хьийза карзахе ойланаш а, накъосташа иза нийсачу новкъа ваккхар а. 1аламца хила йеза йукъаметтигаш йовзийтар.
«Баьпкан юьхк» стихотворени. Стихотворенехь къинхетам, доглазар дахаран лаккхара мехаллаш хилар ч1аг1дар.

Э. І. Мамакаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Х1орд» стихотворени. Стихотворенин филиософски маь1на. Дахар къийсамехь кхоллалуш хилар, тийна дахар стеган амалца дог1уш цахилар ч1аг1дар.

І. Д. Кусаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Амалехь диканиг» стихотворени. Доьзалхочун амалехь дика мел дерг кхиорехь дас-нанас д1алоцу меттиг гайтар.

С. С. Яшуркаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Маьрк1аж-бодан т1ехь к1айн хьоькх» повесть. Даймахках баха бакъо йоцурш – мискачарал миска, декъаза нах. Сийлахь Нохчийчоь оьздачу йоь1ан вастехь гайтаран бахьана а, маь1на а. Боцца мур чулоцучу хиламашкахула Мадин дахар а, халачу хьелашкахь кхуьуш йолу цуьнан амал а к1орггера йовзийтар, цуьнан кхоллам халкъан кхолламах бозабелла хилар.

Хь. Х. Сайдуллаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Ненан б1аьрхиш» поэма. Легендин буха т1ехь поэма. Поэмехь турпалхочо Даймохк мостаг1чух ларбар, цуьнан дуьхьа иза вала кийча хилар. Турпалаллин иллийн турпалхойн амалш ден-ненан к1ентан амалехь. Поэмин турпалаллин а, трагедин а мукъамаш. Йохьан а, декхаран а проблема йастаран башхалла. К1ентан а, ненан а доьналла.

С-Хь. М. Нунуев. Дахар а, кхолларалла а.
«Хьайбаха» («Йилбазан оьмар» роман т1ера дакъа). Ламанан к1отаршкахь НКВД-с д1акхехьна политика а, акхараллин, къизаллин суьрташ а. Сталинан хьадалчаша шайна х1оттийначу жоьжахатех ламанхой, йохьах ца бухуш, доьналлица чекхбовлар.
«Лазийна шовда» дийцар. Кхоам боцуш х1аллакдечу 1аламна орца дехар. 1аламан дахарна к1оршаме йукъаг1ертар – жил1аламан дахар талхор.

Л. Ш. Абдулаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Маьлхан каш» поэма. Поэми т1ехь йуккъерчу б1ешарахь хилларг а, халкъан дахарехь маь1не долу г1уллакх а, иза кхочушдечу турпалхочух лаьцна а дийцар. Поэма – шех дала тарлучу вонах нах маьрша буьтуш, маьлхан кешнашка д1а мел вахначунна шатлакхан илли.

Л.М. Яхъяев. Дахар а, кхолларалла а.
«Даркеш» («Гиххойн Таймасха» роман т1ера дакъа).

Дайн шира ламаст дийцаран бухехь. Вала гергавахнарг йа толур воцуш ун кхеттарг тускар чохь маьлхан кешнашка вахьаран г1иллакх. И г1иллакх лардаро Даркешна бина т1е1аткъам. Ден а, Даркешан а йукъаметтиг гайтаран башхалла.

1-Хь. А. Хатуев. Дахар а, кхолларалла а.
«Аьрзунан илли» стихотворени. Стихотворенин патриотически бух, синъоьздангаллин проблематика. Дуьнен т1ехь даха кхоьллинчу адаман мах беза хиларан, дахар лардан дезаран ойла кхиор. Вовшашца йолу йукъаметтигаш догмерза, ийна хила йезар. Кхерчара ц1е санна, дайн ц1ена г1иллакх, йахь даим ларъйан йезар ч1аг1дар.

М. Э. Бексултанов. Дахар а, кхолларалла а.
«Цакхетта хестор» дийцар. Аьхна, исбаьхьа, беркате 1алам а, цуьнца къинхетаме хила везар а. Джабраилан а, цуьнан деден а 1аламца йолу юкъаметтигаш гайтаран башхалла.
«Некълацар» дийцар. Дайшкара схьадог1у оьзда г1иллакхаш, диц ца деш, лардан дезар – вайн декхар. Т1екхуьучу т1аьхьено дайн ламаст цалардаро дедена, к1ентан к1антана бина т1е1аткъам а, цуьнан т1аьхьало а.
«Дика ду-кх хьо волуш» дийцар. Дийцаран турпалхо, цуьнан шен деца йолу юкъаметтигаш. К1ентан шен дега болу ларам а, дена а, к1антана юккъехь хила йеза г1иллакх-оьздангалла а.

М. М. Ахмадов. Дахар а, кхолларалла а.
«Телефон» дийцар. Дийцарехь жимачу турпалхочун дуьне а, дахар а, шен доттаг1чунна накъосталла дан и кийча хилар.

А. Т. Исмаилов. Дахар а, кхолларалла а.
«Бирдолаг» литературни туьйра. Барт акхараллел, сонтачу кураллел, ницкъал тоьлуш хилар ч1аг1дар. Лоьман олалла дожоран маь1на. Деган дикаллий, оьздангаллий, къинхетаме, тешаме, накъосталла дан кийча хиларрий хастор, йамартло, стешхалла йемалъйар. Акхаройн дахар адамийн дахарца дустаран маь1на.

Ю. С-А. Яралиев. Дахар а, кхолларалла а.
«Кад» стихотворени. Хьанал къинхьегам а, стеган говзалла а къобалъйар. Адаман дахар а, цуьнан кхоллам а. Стихотворенин философски маь1на.

А. Д. Бисултанов. Дахар а, кхолларалла а.
«Хьайбахахь йазйина байташ», «Дег1аста», «Нохчийн халкъан илланчина» стихотворенеш.
Хьайбахахь къизаллица х1аллакбинчу лаьмнийн к1отаршкарчу нахана йаьккхина назма.
Сийначу Сибрехара шайн махка ц1абоьрзучу вайнехан сатийсамаш, дог-ойла.
«Дег1аста» стихотворени. Азаллехь дуьйна къизачу ницкъана йуьхь-дуьхьал лаьтташ схьабеанчу Даймахкана хастамбар. Къоман парг1ато йеза ларар. Стихотворенин патриотически маь1на.
«Нохчийн халкъан илланчина» стихотворени.
Кху лаьтта т1ехь халкъан иллин, халкъан илланчийн, къонахчун мах лакхара хилар ч1аг1дар.

В-Хь. Х. Амаев. Дахар а, кхолларалла а.
«Малх чубаре хьоьжура иза» дийцар. Халкъан дахарехь хиллачун т1ехь дийцар. Халкъ махках даккхар а, х1аллакдина бералла а. Жимачу к1ентан вагон чохь д1адоьду дахар гайтаран башхалла. К1ентан а, ненан а васташ.
«Генарчу денойн туьйра» дийцар. Халкъан ламаст дийцарехь. Вайн дайша лардеш схьадеъна ламаст кхочушдар. Кхиъна ваьллачу к1антана ден доттаг1чо шаьлта йаларан маь1на а, х1инца дуьйна цо кхочушдан деза декхарш а.

Б. Ш. Шамсуддинов.Дахар а, кхолларалла а.
«Ахь цхьалха витичахьана» стихотворени. Лирически турпалхочун шен нене болу безам а, цо цуьнга сатийсар а.

5-г1а дакъа. Обзорни теманаш
Нохчийн литературин йуьхь йолийнарш.
Дуьххьарлерчу йаздархойн Дудаев 1абдин, Сальмурзаев Мохьмадан, Нажаев Ахьмадан, Айсханов Шамсуддинан кхолларалла. Церан произведенийн коьрта теманаш а, проблематика а. Дудаев 1абдин, Нажаев Ахьмадан поэзи 1аьрбийн поэзин т1е1аткъамца кхоьллина хилар. Йоза-дешар даржоран, йуьртбахам кхиоран, Даймохк мостаг1чух ларбаран, къинхьегаман теманаш айъар.
Нохчийн литературин юьхь йолийначеран кхолларалин маь1на.

Нохчийн литература Сийлахь-боккха Даймехкан т1ом лаьттинчу шерашкахь (1941-1945).
Даймохк мостаг1чух ларбаран тема. 1. Мамакаевн, М. Мамакаевн, М. Сулаевн,
Х-М. Эдиловн, М-С. Гадаевн, З. Муталибовн, С. Гацаевн, Х. Ошаевн, Хь. Саракаевн кхолларалла.
Т1еман халачу хьелашкахь халкъан турпалалла а, патриотизм а, б1аьхойн дог-ойла а, хьуьнарш а.
Нохчийн литература 40-50 шерашкахь кхиаран хьелаш.
Халкъ махках даккхар а, литература а, искусство кхиарехь сецна лаьттина мур а, цуьнан т1аьхьало а.
Нохч-Г1алг1айн республика меттах1оттийначул т1аьхьа литература денъйалар, йуха а кхиа йолайалар. Литературин йуьхь йолийначу а, керла йукъабаьхкинчу а йаздархойн кхолларалла (С-Б. Арсанов, М. Мамакаев, Н. Музаев, Х. Ошаев, М-С. Гадаев,
Х-М. Эдилов, М. Сулаев, А. Айдамиров, А. Сулейманов, Р. Ахматова). Произведенешкахь х1итточу проблемашца, жанрашца литература шорьйалар, кхолларалле хь йаздархойн исбаьхьаллин говзалла кхиар.
Прозехь, поэзехь, драматургехь тоьлашха йолу произведенеш обзорни кепехь йовзийтар. Царех 5-6 произведени (шаьш харжарца) классехь йийцаре йар.

Х1инцалера литература кхиаран коьрта башхаллаш.
Х1инцалерчу йаздархойн кхолларалин коьрта теманаш а, жанраш а (С-Б. Дакаев,
Ш. Макалов, Хь. Талхадов, Г1. Алиев, Ш. Цуруев, З. Сулейманова, М. Айдамирова,
Л. Ибрагимов, Б. Гайтукаева, 1. Яричев, С-Хь. Тагаев, 1. Юсупов, К. Ибрагимов). Церан произведенеш (шаьш харжарца) йийцаре йар.

6-гIа дакъа. Литературин теорех болу хаамаш.
Исбаьхьаллин литература дешан говзалла санна. Халкъан барта кхолларалин башхаллаш. Цуьнан халкъан Іер-дахарца йолу уьйр. Нохчийн фольклоран жанраш. Турпалалла бохучух халкъан болу кхетам. Нохчийн фольклорехь халкъан ламасташ гайтар, дика а, вуон а бохучух лаьцна кхетам балар. Халкъан фольклорехь Іаламо дІалоцу меттиг. Іер-дахар, доьзал, пачхьалкх, патриотически дог-ойла нохчийн фольклорехь. Халкъан барта кхолларалло литература кхиарна бина тІеІаткъам а, царна йукъара уьйр а.

Фольклоран кегийра жанраш (хІетал-металш, кицанаш). Халкъан эшарш. Халкъан туьйранаш (инзаре-тамашена, дийнатех лаьцна). Турпалаллин иллеш. Шира дийцарш, хабарш, аларш, наьрт-аьрстхойх дийцарш.

ХІетал-металшкахь, кицанашкахь халкъан хьекъал а, кхетам а. Халкъан эшарийн тайпанаш нохчийн фольклорехь.

20-50 шерийн литературехь йоза-дешар даржоран, йуьртбахам кхиоран, Даймохк мостагІчух ларбаран, къинхьегаман, ширачу Іадаташна дуьхьал къийсам латто безаран

теманаш айъар. Оцу шерийн литературехь синъоьздангаллин механаш чIагIъйар: къинхетам, доглазар, догъэцар. Къоман амалш оцу шерийн произведенешкахь. Цу шерийн литературин жанрийн тайп-тайпаналла (хабарш, назманаш, иллеш, поэмаш, повесташ, дийцарш). Литературин фольклорца уьйр хилар. Цу шерийн произведенийн композиционни башхаллаш, васт хIотторан кепаш. Исбаьхьаллин литература Iедало хьалхахIитточу декхаршца цхьаьнаян йезаш хилар. Оцу идеологин лехамашца нохчийн литература кхиар а.

60-70 шерийн литературехь лирически турпалхо Даймехкан дуьхьа къахьега, ваца кийча хилар. Литературин кхетош-кхиоран маьIна. Оцу шерийн литературин идейно-исбаьхьаллин башхаллаш.

Литературин тайпанаш а, жанраш а. Эпически жанраш – дийцар, очерк, повесть, роман; лирически жанраш – стихотворени, лиро-эпически илли; драматически жанраш – трагеди, драма, комеди. Назманаш.

Литературни произведенин кеп а, чулацам а: тема, идея, проблематика, сюжет, композици (экспозици, дIадолор, кхиар (кульминаци), дерзор, пролог, эпилог, портрет, интерьер, диалог, монолог, лирически йуьстахвийлар, антитеза, къовсам. Авторан васт, автор-дийцархо, литературни турпалхо, лирически турпалхо. Жанрах болу кхетам кIаргбар: турпалаллин илли, турпалаллин драма, поэма.

Трагически а, беламе дерг (ирони, юмор, сатира).

Турпалаллин дерг. Даздинарг. Лахдинарг.

Проза а, поэзи а. Стихкхолларан бух: стихотворенин барам (шинастопан барам – йамб, хорей, кхаастопан барам – дактиль, амфибрахий, анапест), ритм, рифма, строфа.

Исбаьхьаллин произведенин мотт. Произведенехь исбаьхьаллин суртхIотторан гIирсаш: эпитет, метафора, олицетворени, метоними, дустар, гипербола, аллегори.

80-90-чуй шерийн литература. Керла теманаш, проблемаш, литературни турпалхой. Нохчийн литературин демократизаци. Литературехь Даймехкан кхолламах жоьпалла а, даккхий декхарш а шена тIелаца кийча волу турпалхо лахар. Шен чулацамца а, исбаьхьаллин кепехь а литература керлачу тIегIане йалар. ХIинцалерчу заманан ира проблемаш йастар. Халкъан историехь бохаме хиллачу денойх лаьцна кхечу кепара дийцар. Халкъан дахарехь йицъйан йиш йоцу синъоьздангаллин механаш лахар.

Турпалхочун проблема а, Даймехкан тема а. Халкъан кхоллам вай махках даьхначу хенахь а, цIадирзинчул тIаьхьа а. Литературехь нохчийн истори философски а, публицистически кепара а йовзийтар.

7-гIа дакъа. Дешархойн барта а, йозанан а къамел кхиор.

Хьехар оьрсийн маттахь долчу ишколийн дешархойн къамелан гIуллакхдар шардарна тIехьажийна, хIораммо ша а, тобанашца а цхьамогIа т1едахкарш кхочушдар. Хезаш йешар, хаттарна барта жоп далар, текст йешар, дагахь Iамор.

Барта текстана комментари йар а, йешнарг барта тайп-тайпана йухасхьайийцар а, произведенин исбаьхьаллин дIахIоттамах кхетар а. Дешнашца суртдиллар а, барта мини-сочинени а, йаздархочун поэтикех кхета хьажар. Ролашца йешар, инсценировкаш йар, ишколан спектаклана аудио и видеозапись йар, театран гIирсашца барта къамел кхиор. Литературни темина барта хаам бар, нахана хьалха вистхила хааран кеп санна.

ЛадугIуш материал дIаязъяр, конспект йазйар, тезировани йар, йозанан къамел кхиоран баххаш санна. Гочйина материал оригиналца йогIуш йу йа йац хьажаран Iалашонца оригинал а, гочйина исбаьхьаллин произведени а вовшашца йустар. Дешархоша шаьш литературни произведенин дакъа нохчийн матте даккхар, Iаморехь культурин диалоган принцип кхочушъйар.

Проблемни кепара хаттарна йозанца жоп далар, «текстах лаьцна текст» кхолларан хаарш кхиоран декъехь йуьхьанцара зIе санна. Кхолларалин амал йолу изложени а, литературни темина йолу сочинени а, ешначух лаьцна йаьржина йозанца ойлайаран жанр санна.

Рефераташ йазйан а, хIораммо ша кхочушбен проектни талламан белхаш а историко-литературни буха тIехь йуьхьанцарчу муьрехь кхочушбан Iамар.

Экскурсешна магийна музейш

Нохчийн литература хьоьхуш, дешархошна хIара литературни музейш йовзийтар магийна:
Айдамиров Абузаран музей-цIа (Меската).
Мамакаев Iаьрбин музей (Лаха-Неврe).
Мамакаев Мохьмадан музей-цIа (ТIехьа-Марта).
Гадаев Мохьмада-Салахьан музей (Ножай-юрт).
Сулейманов Ахьмадан музей (Олхазар-кIотар).

3. Дешаран-тематикин хьесап

5-г1а класс

Дешаран курсан дакъа	Сахьтийн барам	Сочинени	тест
Халкъан барта кхолларалла	10	1	
Литературин туьйра	10		
Исбаьхьаллин литература	48	2	
Карладаккхар	4	1	1
Дерриг	**68**	**4**	**1**

6-г1а класс

Дешаран курсан дакъа	Сахьтийн барам	соч	тест
Халкъан барта кхолларалла	15		1
Исбаьхьаллин литература	51	2	1
Карладаккхар	2		
Дерриг	**68**	**2**	**2**

7-г1а класс

Дешаран курсан дакъа	Сахьтийн барам	соч	тест
Халкъан барта поэзи	16	1	
Исбаьхьаллин литература	48	3	
Карладаккхар	4		1
Дерриг	**68**	**4**	**1**

8-г1а класс

Дешаран курсан дакъа	Сахьтийн барам	соч	тест
Мотт бац къам дац	1		
Исбаьхьаллин литература	64	3	

Карладаккхар	3		1
Дерриг	**68**	**3**	**1**

9-г1а класс

Дешаран курсан дакъа	Сахьтийн барам	соч	тест
Нохчийн халкъан барта кхолларалла	16	1	
Йоза а, исбаьхьаллин литература а кхоллаялар	3		
Къоман исбаьхьаллин литература йолийнарш	6		1
Исбаьхьаллин литература	42	3	1
Карладаккхар	1		
Дерриг	**68**	**4**	**2**

Дешаран-методически комплект (УМК)

I. Йуккъерчу йукъардешаран ишколашна лерина нохчийн литературин 1аматаш:

1. С.Э.Эдилов: 5-7 классашна;
2. М.Ахмадов, З. Алиева: 8 классана;
3. I.Арсанукаев, С.Эдилов: 9 классана.

II. Нохчийн литературин lаматашна методически хьехамаш.

III. Тайп-тайпана тексташ, тесташ.

IV. Дешаран дошамаш.

ПхоьалгIачу классехь нохчийн литература хьехаран рузманан-тематикин хьесап

Предмет хьехарехь пайдаоьцу 1аматаш:
«Нохчийн литература», 5-чу классана хрестомати. Соьлжа-Г1ала – 2022.
Эдилов С.Э.
Пхоьалг1ачу классехь нохчийн литература хьехаран куьйгалла. Г1о-1амат. Соьлжа-Г1ала – 2022. Эдилов С.Э.

Рог1алла	Урокан чулацам	Сахьт	Хан	
			Хьесапца	Билггал
1-ра четверть – 17 сахьт			**Сентябрь**	
1	Дешан исбаьхьаллин суртх1отторан кепаш.	1	1	
Халкъан барта кхолларалла				
2	Нохчийн халкъан барта кхолларалла.	1	6	
3	Туьйранаш. «Тамашийна олхазар» туьйра.	1	8	
4	«Кхо ваша» туьйра. Вежарша дина ха.	1	13	
5	«Кхо ваша» туьйра. Кхоалг1ачу вешин толамаш.	1	15	
6	«Барзо 1ахарца мохк къовсар» – дийнатех лаьцна туьйра.	1	20	
7	*Кл. арахьара дешар.* «Хьекъал долу йо1 а, кхиэлахо а» туьйра.	1	22	
8	«Кхо ваша а, саьрмак а» туьйра.	1	27	
9	«Доьшуш хилла к1ант» туьйра. К1антана гина г1ан.	1	29	
			Октябрь	
10	«Доьшуш хилла к1ант» туьйра. Хьекъал долу кIант.	1	4	
11	Кицанаш.	1	6	
12	Х1етал-металех лаьцна.	1	11	
13	Халкъан барта кхолларалла карлайаккхар.	1	13	
14	**Сочинени «1алам»**	1	18	
Литературин туьйра				
15	Саидов Б. «Майра к1ант Сулима» туьйра. Туьйранан турпалхой.	2	20,25	
16	Саидов Б. «Майра к1ант Сулима» туьйра. Сулимин хьуьнарш.	1	27	
2-гIа четверть – 16 сахьт			**Ноябрь**	
1	Мусаев М. «Ц1ен маьхьси» – дийнатех лаьцна туьйра. Лоьман омра.	1	8	
2	Мусаев М. «Ц1ен маьхьси» туьйра. Бекхам.	1	10	
3	Гацаев С. «Чкъоьрдиг» туьйра. Коьрта турпалхо.	1	15	
4	Гацаев С. «Чкъоьрдиг» туьйра. Чкъоьрдиган толамаш.	1	17	

5	Исмаилов А. «Бирдолаг» туьйра. Чардакхехь. Лоьман пачхьалкх.	1	22	
6	Исмаилов А. «Бирдолаг» туьйра. Берзалой-обаргаш. Сацам. Кура сай.	1	24	
7	Исмаилов А. «Бирдолаг» туьйра. Толам.	1	29	
			Декабрь	
8	Диалогах а, монологах а. Дийцарш.		1	
	Исбаьхьаллин литература			
9	Бадуев С.С. дахар, кхолларалла. «Зайнди» дийцар. Турпалхойн васташ.	1	6	
10	Бадуев С.С. «Зайнди» дийцар. Дега даийтина кехат.	1	8	
11	Бадуев С.С. «Зайнди» дийцар. Коьрта маьІна.	1	13	
12	**«Зайндин кхоллам» сочинени йазйан кечам бар.**	1	15	
13	**«Зайндин кхоллам» сочинен йазйар.**	1	20	
14	Литературин турпалхочух, сюжетах, композицех кхетам балар.	1	22	
15	*Классал арахьара дешар.* Бадуев С.С. «Кемсаш» дийцар. БахІин дохковалар.	1	27	
16	Мамакаев М.А. дахар, кхолларалла. «Баппа» дийцар. Ши некъахо.	1	29	
	3-гІа четверть – 20 сахьт			
			Январь	
1	Мамакаев М.А. «Баппа» дийцар. Нийсо харцонал толар.	1	10	
2	Мамакаев І.Ш. дахар, кхолларалла. «Садаьржаш» стихотворени.	1	12	
3	Стихаш а, проза а.	1	17	
4	Сулаев М.А. дахар, кхолларалла. «Ламанан хи» стихотворени.	1	19	
5	Гайсултанов 1.Э. дахар, кхолларалла. «Кегий йийсарш» – повестан дакъа. Ши доттагІ.	1	24	
6	Гайсултанов 1.Э. «Кегий йийсарш». Іалин кхоллам.	1	26	
7	Сулейманов А.С. «Борз йу уг1уш». Наж.	1	31	
			Февраль	
8	Муталибов З.А. «Доттаг1алла» стихотворени.	1	2	
9	Саракаев Хь. «Баьпкан чкъуьйриг» дийцар.	1	7	
10	«Баьпкан чкъуьйриг» дийцарх лаьцна.	1	9	
11	Арсанукаев Ш.А. дахар, кхолларалла. «Баьпкан йуьхк» стихотворени.	1	14	
12	«Баьпкан юьхк» стихотворених лаьцна.	1	16	
13	**«Х1унда бан беза баьпкан кхоам» сочинени йазйар.**	1	21	
14	Ахматова Р.А. «Лийрбоцурш» стихотворени.	1	28	
			Март	
15	Ахмадов 1. «Къонахалла» дийцар. Тимар борз йен вахийтар.	1	1	
16	Ахмадов 1. «Къонахалла» дийцаран маьІна.	1	6	
17	Дийцар, суртх1оттор, ойлайар.	1	13	

18	Кагерманов Д.Д. «Доттаг1алла» дийцар. Новразан ледарло.	1	15	
19	*Классал арахьара дешар.* Кагерманов Д.Д. «Т1ай» дийцар.	1	20	
20	Окуев Ш.Х. «Сан хьоме Нохчийчоь» стихотворени.	1	22	
4-г1а четверть -15 сахьт			**Апрель**	
1	Сатуев Хь. «Лаьмнийн къоналла» стихотворени.	1	3	
2	Пейзажех лаьцна. Стихотворенин барамех лаьцна.	1	5	
3	Махмаев Ж.М. «Буьйсанан г1улчаш» дийцар. Коьрта турпалхо.	1	17	
4	Махмаев Ж.М. «Буьйсанан г1улчаш» дийцар. Бакъболу доттаг1ий.	1	19	
5	Махмаев Ж.М. «Буьйсанан г1улчаш» дийцаран маьІна.	1	24	
6	Рашидов Ш.Р. дахар, кхолларалла «Т1амна дуьхьал довла» стихотворени.	1	26	
			Май	
7	Бексултанов М.Э. «Ца кхетта хестор» дийцар. Талла вахар.	1	3	
8	Бексултанов М.Э. «Ца кхетта хестор» дийцар. Джабраилан къинхетам.	1	8	
9	Хатуев 1-Хь. «Аьрзунан илли» стихотворени.	1	10	
10	Амаев В-Хь. «Малх чубаре хьоьжура иза» дийцар. Жима кор.	1	15	
11	Амаев В-Хь. «Малх чубаре хьоьжура иза» дийцар. Г1ан.	1	17	
12	Дешаран шарахь Іамийнарг карладаккхар.	1	22	
13	**Темина талламан болх (тест №2).**	1	24	
14	*Классал арахьара дешар.* Бексултанов М.Э. «Мархийн кІайн гІаргІулеш» дийцар	1	28	
15	Жам1даран урок	1	29	

ЙолхалгIачу классехь нохчийн литература хьехаран рузманан-тематикин хьесап

Предмет хьехарехь пайдаоьцу 1аматаш:
«Нохчийн литература», 6-чу классана хрестомати. Соьлжа-Г1ала – 2022.
Эдилов С.Э.
Йолхалг1ачу классехь нохчийн литература хьехаран куьйгалла. Г1о-1амат. Соьлжа-Г1ала – 2022. Эдилов С.Э.

Рог1алла	Урокан чулацам	Сахьт	Хан	
			Хьесапца	Билггал
1-ра четверть – 16 сахьт				
Халкъан барта кхолларалла			**Сентябрь**	
1	Нохчийн халкъан барта кхолларалла.	1	5	
2	«Эвтархойн Ахьмадан илли». Тешаме доттаг1алла.	1	7	
3	Эвтархойн Ахьмадан иллех лаьцна	1	12	
4	«Таймин Бийболатан илли». Иллин турпалхой.	1	14	
5	«Таймин Бийболатан илли». Шина доттаг1чун доьналла.	1	19	
6	Иллех а, церан исбаьхьаллин билгалонех а.	1	21	
7	Нохчийн халкъан эпос.	1	26	
8	Наьрт-аьрстхойн паччахь Науразе.	1	28	
			Октябрь	
9	Ницкъ болу Солса.	1	3	
10	Гермачигара наьрташ.	1	5	
11	Наьрт-аьрстхой кхерор.	1	10	
12	Наьрт-аьрстхойх лаьцна долу дийцарш а, туьйранаш а.	1	12	
13	Халкъан барта кхолларалла карлайаккхар.	1	17	
14	**«Халкъан барта кхолларалла» темина талламан болх .**	1	19	
15	*Классал арахьара дешар.* Мадин Жаьммирзин, Таймин Бийболатан илли.	1	24	
Исбаьхьаллин литература				
16	Гайсултанов 1.Э. дахар, кхолларалла. «Нийса кхел» дийцаран турпалхой. «Нийса кхел» дийцар. Бакъо харцонал толар.	1	26	
2-гIа четверть – 16 сахьт			**Ноябрь**	
1	Басня жанрах лаьцна.	1	7	
2	Гайсултанов 1.Э. «Барзо амалш ца хуьйцу» басня.	1	9	
3	Сатуев Хь.Д. «Ломмий, цхьогаллий» басня.	1	14	
4	*Классал арахьара дешар.* Сатуев Хь.Д. «Дуьме ца кхаьчна цициг» басня.	1	16	
5	Гадаев М-С.Г. дахар, кхолларалла. «Дарта» стихотворени.	1	21	

6	Ошаев Х.Д. дахар, кхолларалла. «Чайра» дийцар. Мохьмад ц1авар.	2	23,28	
7	Ошаев Х.Д «Чайра» дийцаран маь1на.	1	30	
			Декабрь	
8	Литературин произведенин турпалхочух лаьцна.	1	5	
9	**«Х1ун хир ду хьол хьоме, Даймохк?» сочинени йазйар.**	1	7	
10	Мамакаев 1.Ш. дахар, кхолларалла. «Дагалецамаш» поэма. Бералла.	1	12	
11	Мамакаев 1.Ш. «Дагалецамаш» поэмехь 1аламан сурт.	1	14	
12	«Дагалецамаш» поэмех лаьцна.	1	19	
13	Сайдуллаев Хь.Х. дахар, кхолларалла. «Ненан б1аьрхиш» поэма. Коьрта турпалхо.	1	21	
14	Сайдуллаев Хь.Х. «Ненан б1аьрхиш». Шийла кхаъ.	2	26,28	
	3-гIа четверть – 22 сахьт			
			Январь	
1	Пейзажах лаьцна.	1	9	
2	Сулаев М.А. дахар, кхолларалла. «К1анте» стихотворени.	1	11	
3	Эдилов Х.Э. дахар, кхолларалла. «Ненан безам» стихотворени.	1	16	
4	Ахмадов I.А. дахар, кхолларалла. «Воккха дада» дийцар. Коьрта турпалхой.	1	18	
5	Ахмадов I.А. «Воккха дада» дийцар. Т1амо беана бохам.	1	23	
6	Дийцаран исбаьхьаллин башхаллех лаьцна.	1	25	
7	**«Тхуна ца оьшу т1ом, самах йа г1енах» сочинени йазйар.**	1	30	
			Февраль	
8	Айдамиров А.А. дахар, кхолларалла. «Вина мохк» стихотворени.	1	1	
9	Эпитетах лаьцна.	1	6	
10	Ахматова Р.С. «Ма хала ду цунах кхета» стихотворени.	1	8	
11	Саракаев Хь.Б. «Ирсе б1аьрхиш» дийцар. Ахьъядан ойланаш.	1	13	
12	Саракаев Хь.Б. «Ирсе б1аьрхиш» дийцар. К1антана шен нана йовзар.	1	15	
13	Нунуев С-Хь.М. «Хьайбаха»– «Йилбазан оьмар» романан дакъа. 1аьржа 1уьйре.	1	20	
14	«Хьайбаха» дийцарх лаьцна.	1	22	
15	*Классал арахьара дешар.* Рашидов Ш.Р. «Пондаран аз» стихотворени.	1	27	
16	Арсанукаев Ш.А. «Мохкбегор» стихотворени.	1	29	
			Март	
17	Окуев Ш.Х. «Б1аьсте» стихотворени.	1	5	
18	Олицетворенех лаьцна.	1	7	

19	Кибиев М.М. «Меттан сий» стихотворени.	1	12	
20	Дикаев М.Д. «Къинхетаме Нохчийчоь» стихотворени.	1	14	
21	*Классал арахьара дешар.* Дикаев М.Д. «Сан Даймохк» стихотворени.	1	19	
22	Рашидов Ш.Р. дахар, кхолларалла. «Ломара ц1е» стихотворени.	1	21	
	4-гIа четверть – 14 сахьт			
			Апрель	
1	Мамакаев Э.А. «Х1орд» стихотворени.	1	2	
2	Махмаев Ж.М. «1аьржачу баьпкан юьхк» стихотворени.	1	4	
3	Яхъяев Л.М. «Даркеш» – «Гиххойн Таймасха» романан дакъа. Даркешан хьехар.	1	9	
4	Яхъяев Л.М. «Даркеш». Вежарийн г1иллакх.	1	18	
5	Бексултанов М.Э. «Некълацар» дийцар. Къоман ламаст.	1	23	
6	Бексултанов М.Э. «Некълацар» дийцаран маь1на.	1	25	
7	Литературин турпалхочух а, сюжетах а, композицех а лаьцна.	1	30	
			Май	
8	Ахмадов М.М. «Телефон» дийцар. Жима турпалхо.	1	2	
9	Ахмадов М.М. «Телефон» дийцар. Ба1а.	1	7	
10	Яралиев Ю.С-А. кхолларалла. «Кад» стихотворени.	1	14	
11	«Кад» стихотворенех лаьцна.	1	16	
12	*Классал арахьара дешар.* Бексултанов М.Э. «Генара а, гергара а денош» дийцар.	1	21	
13	1амийнарг карладаккхар	1	23	
14	Жам1даран урок.	1	25	

Ворх1алгIачу классехь нохчийн литература хьехаран рузманан-тематикин хьесап

Предмет хьехарехь пайдаоьцу 1аматаш:
«Нохчийн литература», 7-чу классана хрестомати. Соьлжа-Г1ала – 2022. Эдилов С.Э.ВорхIалг1ачу классехь нохчийн литература хьехаран куьйгалла. Г1о-1амат. Соьлжа-Г1ала – 2022. Эдилов С.Э.

Рог1алла	Урокан чулацам	Сахьт	Хан	
			Хьесапца	Билггал
1-ра четверть – 16 сахьт				
Халкъан барта поэзи			**Сентябрь**	
1	Халкъан барта поэзи.	1	4	
2	«Бабин Иэсин, ворх1 вешин йишин илли». Вежарийн доьналла.	1	6	
3	Бабин Иэсин, ворх1 вешин йишин иллех лаьцна.	1	11	
4	«Ваша воццу Сайлахин илли». Сайлахин ойланаш.	1	13	
5	Ваша воццу Сайлахин иллех лаьцна.	1	18	
6	«Дадин-Юрт йаккхаран илли». Иллин турпалхой.	1	20	
7	Дадин-Юрт йаккхаран иллех лаьцна.	1	25	
8	*Классал арахьара дешар.* «Девлатгирин-Эвла йоккхуш даьккхина илли».	1	27	
			Октябрь	
9	«Нохчийн шира илли». Тутмакхан сингаттаме аз.	1	2	
10	Нохчийн ширачу иллех лаьцна.	1	4	
11	«Сай» халкъан илли. Сен васт.	1	9	
12	«Сай» ц1е йолчу халкъан иллех лаьцна.	1	11	
13	Лирикех а, поэтически къамелах а, стих кхоллархе а лаьцна кхетам балар.	1	16	
14	Халкъан барта поэзи карлайаккхар.	1	18	
16	**Сочинени «Хьоме Даймохк»**	1	23	
17	*Классал арахьара дешар.* «Исмайлин Дудин илли».	1	25	
2-гIа четверть – 15 сахьт				
Исбаьхьаллин литература			**Ноябрь**	
1	Мамакаев М.А. дахар, кхолларалла. «Даймехкан косташ» стихотворени.	1	8	
2	«Даймехкан косташ» стихотворенех лаьцна.	1	13	
3	Гадаев М-С.Г. дахар, кхолларалла. «Ирча суьрташ» дийцаран турпалхой.	1	15	
4	Гадаев М-С.Г. «Ирча суьрташ» дийцар. Воккхачу стеган	2	20,22	

	къамел.			
5	Саидов Б.С. «Вина юрт» стихотворени.	1	27	
6	Саидов Б.С. «Деган аз» стихотворени.	1	29	
			Декабрь	
7	*Классал арахьара дешар.* Саидов Б.С. «Меттиган сурт» стихотворени.	1	4	
8	**«Даймехкан 1алам» сочинени йазйан кечам бар.**	1	6	
9	**«Даймехкан 1алам» сочинени йазйар.**	1	11	
10	Курумова С.М. «Дохк» (повеста т1ера кийсак).	1	13	
11	Мамакаев 1.Ш. дахар, кхолларалла. «Берзан бекхам» стихотворени. Ненан безам.	1	18	
12	Мамакаев 1.Ш. «Берзан бекхам» стихотворенин исбаьхьаллин башхалла.	1	20	
13	Очерках кхетам балар.	1	25	
14	Ошаев Х.Д. «Иччархо Абухьаьжа Идрисов» очерк. Абухьаьжин хьуьнарш.	1	27	
	3-гIа четверть – 21 сахьт			
			Январь	
1	Сулейманов А.С. дахар, кхолларалла. «Шуьнехь дош» стихотворени.	1	10	
2	Дийцарх а, повестах а лаьцна.	1	15	
3	Гайсултанов 1.Э. дахар, кхолларалла. «Болат-г1ала йожар» повестан турпалхой.	1	17	
4	Гайсултанов 1.Э. «Болат-г1ала йожар» повесть. Йийсарш.	1	22	
5	«Болат-г1ала йожар» повестан хьокъехь.	1	24	
6	Гацаев С.А. «Дарц» стихотворени.	1	29	
7	Эпически а, лирически а долчух лаьцна.	1	31	
			Февраль	
8	*Классал арахьара дешар.* Гацаев С.А. «Аренаш, т1еэца х1инца» стихотворени.	1	5	
9	Яшуркаев С.С. «Напсат» дийцар. Напсатан хелхар.	1	7	
10	Яшуркаев С.С. «Напсат» дийцар. Напсатан кешнаш.	1	12	
11	Литературин произведенехь портрет.	1	14	
12	Бисултанов А.Д. «Хьайбахахь йазйина байташ» стихотворени.	1	19	
13	«Хьайбахахь йазйина байташ» произведенех лаьцна.	1	21	
15	**«Кхойтта шаре бахбелла некъ» сочинени йазйар.**	1	26	
16	Айдамиров А.А. дахар, кхолларалла. «Мух1ажарш» – «Йеха буьйсанаш» романан дакъа. М1аьчиган дог-ойла.	1	28	
			Март	
17	Айдамиров А.А. «Мух1ажарш». Доттаг1алла.	1	4	
18	Литературин турпалхочух а, символах а лаьцна.	1	6	
19	Арсанукаев Ш. А. дахар, кхолларалла. «Ийманах дузийта дегнаш» стихотворени. До1а. Къемат-буьйса.	1	11	
20	Арсанукаев Ш.А. «Ийманах дузийта дегнаш» стихотворени. Т1ом. Нохчийчоь.	1	13	

21	Кибиев М.М. «Дош» стихотворени.	1	18	
22	Кибиев М.М. «Зов» басня.	1	20	
	4-гIа четверть – 18 сахьт			
			Апрель	
1	Окуев Ш.Х. «Мацалла» – «Т1аьххьара верас» романан дакъа. Харштосу де.	1	1	
2	Окуев Ш.Х. «Мацалла». Мацалло арабаьхнарш.	1	3	
3	Окуев Ш.Х. «Мацалла». Къаьмнашна юкъара доттаг1алла.	1	8	
4	Кусаев 1.Д. «Амалехь диканиг…» стихотворени.	1	15	
5	Рашидов Ш.Р. дахар, кхолларалла. «Ден весет» поэма. К1анте дина весет.	1	17	
6	Рашидов Ш.Р. «Ден весет» поэма. Вайнехан синмехаллаш.	1	22	
7	Дикаев М.Д. «Нохчо ву со» стихотворени.	1	24	
8	*Классал арахьара дешар*. Дикаев М.Д. «Стеган ц1е» стихотворени.	1	29	
			Май	
9	Шайхиев 1.Х. дахар, кхолларалла. «Ч1аг1о» поэма. Коьрта турпалхой.	1	6	
10	Шайхиев 1.Х. «Ч1аг1о» поэма. Ден совг1ат.	1	8	
11	Амаев В.-Х.Х. «Генарчу денойн туьйра» дийцар. Вайн къоман ламаст.	1	13	
12	«Генарчу денойн туьйра» дийцаран исбаьхьаллин башхалла.	1	15	
13	Дешаран шарахь Іамийнарг карладаккхар.	1	20	
14	**«Исбаьхьаллин литература» темина талламан болх (тест №2).**	1	22	
15	Дешархоша хаьржина произведени йийцаре йар.	1	27	
16	Жам1даран урок.	1	29	

Барх1алгIачу классехь нохчийн литература хьехаран рузманан-тематикин хьесап

Предмет хьехарехь пайдаоьцу 1аматаш:
«Нохчийн литература», 8-чу классана хрестомати. Соьлжа-Г1ала – 2022.
Ахмадов М.М., Алиева З. Л.-А.
Барх1алг1ачу классехь нохчийн литература хьехаран куьйгалла. Г1о-1амат. Соьлжа-Г1ала – 2022. Исраилова Л.А.-Г., Момуева Х.Д., Хасаров Р.Ш.

Рог1алла	Урокан чулацам	Сахьт	Хан	
			Хьесапца	Билггал
1-ра четверть – 17 сахьт			**Сентябрь**	
1	Мотт бацахь, къам а дац.	1	2	
2	Бадуев С.С. дахаран а, кхолларалин а некъ.	1	5	
3	Бадуев С.С. «Олдам» дийцаран коьрта турпалхой.	1	9	
4	Бадуев С.С. «Олдам» дийцар. Олдаман сингаттам.	1	12	
5	Исбаьхьаллин вастах кхетам.	1	16	
6	Мамакаев М.А. дахаран а, кхолларалин а некъ.	1	19	
7	Мамакаев М.А. «Лаьмнийн дийцар» стихотворени.	1	23	
8	Стихотворенин ритмах, рифмех, барамах.	1	26	
9	Ясаев М.Д. дахар, кхолларалла. «Хьоме йурт» повесть. Хийрачу махкахь.	1	30	
			Октябрь	
10	Ясаев М.Д. «Хьоме йурт». Вежарийн къинхетам.	1	3	
11	Ясаев М.Д. «Хьоме йурт». Джанхотан васт.	1	7	
12	«Хьоме йурт» повестан чулацам планаца бийцаре бар.	1	10	
13	**«Даймахке безам» сочинени йазйан кечам бар.**	1	14	
14	**«Даймахке безам» сочинени йазйан.**	1	17	
15	Хамидов 1-Хь.Х. дахар, кхолларалла. «Д1а-коч, схьа-коч» дийцар. Хьаша ларар.	1	21	
16	Литературин произведенехь беламе долчух.	1	24	
17	*Классал арахьара дешар.* Хамидов 1-Хь.Х. «Экзамен хаттар» дийцар.	1	28	
	2-гIа четверть – 16 сахьт			
			Ноябрь	
1	Сулаев М.А. дахар, кхолларалла. «Ца вевза доттаг1» стихотворени.	1	7	
2	Сулейманов А. С. дахаран а, кхолларалин а некъ.	1	11	
3	Сулейманов А. С. «Дахаран генаш» поэма. Къонахчун амалш.	1	14	
4	Сулейманов А.С. «Дахаран генаш» поэма. Весет.	1	18	

5	Эдилов Х.Э. «Сий делахь, Латта!» стихотворени.	1	21	
6	Арсанукаев Ш.А. дахаран а, кхолларалли а некъ.	1	25	
7	Арсанукаев Ш.А. «Тимуран тур» поэма. Тимуран б1о.	1	28	
			Декабрь	
8	Арсанукаев Ш.А. «Тимуран тур» поэма. Айтамиран илли.	1	2	
9	Арсанукаев Ш.А. «Тимуран тур» поэма. Ламанхойн васташ.	1	5	
10	**«Ламанхойн доьналла» сочинени йазйан кечам бар.**	1	9	
11	**«Ламанхойн доьналла» сочинени йазйар.**	1	12	
12	Хасбулатов Я.1. дахар, кхолларалла. «Дош» стихотворенин маь1на.	1	16	
13	Хасбулатов Я.1. «Стаг хила ваьллехь хьо ара…» стихотворени. Ненан хьехам.	1	19	
14	Гацаев С.А. дахар, кхолларалла. «Кавказ» стихотворени. 1аламан сурт.	1	23	
15	Гацаев С.А. «Б1аьстенца къамел» стихотворени. Б1аьстенан хазалла.	1	26	
16	*Классал арахьара дешар.* Гацаев С.А. «Чурт» шира легенда	1	30	
	3-гIа четверть – 21 сахьт		**Январь**	
1	Сатуев Хь.Д. дахар, кхолларалла. «Нашхахь» поэма. Д1атесна йурт.	1	9	
2	Сатуев Хь.Д. «Нашхахь» поэмин маь1на.	1	13	
3	Сатуев Хь.Д. «Нашхахь» поэмин а, Умхаев Хь.С. «Нашха» стихотворенин а исбаьхьаллин башхаллаш.	1	16	
4	Яшуркаев С.С. дахар, кхолларалла. «Маьрк1аж-бодан т1ехь к1айн хьоькх». Мадас арабаькхина некъ.	1	20	
5	Яшуркаев С.С. «Маьрк1аж-бодан т1ехь к1айн хьоькх». Воккхачу стеган хьехам.	1	23	
6	Яшуркаев С.С. «Маьрк1аж-бодан т1ехь к1айн хьоькх». Жовзанан васт.	1	27	
7	Яшуркаев С.С. «Маьрк1аж-бодан т1ехь к1айн хьоькх». Вайн къоман оьзда г1иллакхаш.	1	30	
			Февраль	
8	**«Вайн халкъо лайнарг» сочинени йазйар.**	1	3	
9	Символах кхетам балар.	1	6	
10	*Классал арахьара дешар.* Мамакаев М.А. «Пондар» стихотворени.	1	10	
11	Шайхиев 1.Х. дахаран а, кхолларалли а некъ.	1	13	
12	Шайхиев 1.Х. «Дарцан буса» поэма. Ден хьехар.	1	17	
13	Шайхиев 1.Х. «Дарцан буса» поэма. Бакъволу доттаг1.	1	20	
14	Абдулаев Л.Ш. дахар, кхолларалла. «Маьлхан каш» поэма. Коьрта турпалхо.	1	24	
15	Абдулаев Л.Ш. «Маьлхан каш» поэма. Пхьеро бина сацам.	1	27	
			Март	
16	Бексултанов М.Э. дахаран а, кхолларалли а некъ.	1	2	
17	Бексултанов М.Э. «Дари» дийцаран турпалхой.	1	5	

18	Бексултанов М.Э. «Дари» дийцар. Артуран дехар.	1	9	
19	*Классал арахьара дешар.* Бексултанов М.Э. «Дика ду хьо волуш» дийцар.	1	12	
20	Ахмадов М.М. дахаран а, кхолларалин а некъ.	1	16	
21	Ахмадов М.М. «Лаьтта т1ехь лаьмнаш а х1иттош» повесть. Ибрах1им-хьаьжа.	1	19	
	4-гIа четверть – 14 сахьт			
			Апрель	
1	Ахмадов М.М. «Лаьтта т1ехь лаьмнаш а х1иттош» повесть. Хьаша ларар.	1	2	
2	Ахмадов М.М. «Лаьтта т1ехь лаьмнаш а х1иттош» повесть. Т1ом.	1	6	
3	Ахмадов М.М. «Лаьтта т1ехь лаьмнаш а х1иттош» повесть. Данин б1аьхаллин хьуьнарш.	1	9	
4	1амийнарг карладаккхар	1	13	
5	Ахмадов М.М. «Лаьтта т1ехь лаьмнаш а х1иттош» повестан турпалхойн васташ.	1	20	
6	*Классал арахьара дешар.* Ахмадов М.М. «Боч1а» дийцар.	1	23	
7	Бисултанов А.Д. дахаран а, кхолларалин а некъ.	1	27	
8	Бисултанов А.Д. «Дег1аста» стихотворени. Нохчийн къоман синмехаллаш.	1	30	
			Май	
9	Бисултанов А.Д. «Дег1аста» стихотворенин маь1на.	1	4	
10	Дешархоша шаьш хаьржина произведенеш йийцаре йар.	1	7	
11	Бисултанов А.Д. «Шийла чилла йижна лайца…» стихотворени. Нохчийн къоман 1адат.	1	11	
12	Бисултанов А.Д кхооларалле х долу хаарш карладахар	1	14	
13	**Шеран талламан болх. Тест.**	1	18	
14	Жам1даран урок.	1	21	

ИссалгIачу классехь нохчийн литература хьехаран рузманан-тематикин хьесап

Предмет хьехарехь пайдаоьцу lаматаш:
«Нохчийн литература», 9-чу классана хрестомати. Соьлжа-Г1ала, 2022. Эдилов С.Э.
«Нохчийн литература», 9-чу классана 1амат. Грозный, 2022. Арсанукаев I. М., Эдилов С.Э.

РогIалла	Чулацам	Сахьт	Хан	
			Хьесапца	Билггал
1-ра четверть – 17 сахьт				
Нохчийн халкъан барта кхолларалла			**Сентябрь**	
1	Нохчийн халкъан барта кхолларалла а, цуьнан жанраш а.	1	1	
2	Оьрсийн йаздархоша а, 1илманчаша а нохчийн барта кхолларалле лаьцна йаздинарг.	1	4	
3	Нохчийн халкъан туьйранаш.	1	8	
4	Нохчийн халкъан шира дийцарш, хабарш, аларш.	1	11	
5	Нохчийн халкъан эшарш.	1	15	
6	Нохчийн халкъан кицанаш, х1етал-металш.	2	18,22	
7	Иллеш. Лирически а, турпалаллин а иллеш.	1	25	
8	«Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли». Адин Сурхо – халкъан турпалхо.	1	29	
			Октябрь	
9	«Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли». Сурхон нана.	1	2	
10	«Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли». Иллин цхьайолу исбаьхьаллин башхаллаш а, т1аьхьара дош а.	1	6	
11	«Аьккхийн Жанхотан илли». Иллин чулацам а, д1ах1оттам а.	1	9	
12	«Аьккхийн Жанхотан илли». Иллин турпалхой.	1	13	
13	«Аьккхийн Жанхотан илли» т1ехь къаьмнийн доттаг1аллин тема.	1	16	
14	**ПКЭ-н кепехь «Тешаман мехалла» сочинени йазйан кечам бар.**	1	20	
15	**ПКЭ-н кепехь «Тешаман мехалла» сочинени йазйар.**	1	23	
16	Халкъан илланчаш. Назманаш.	1	27	
	2-гIа четверть – 15 сахьт			
			Ноябрь	
	Йоза а, исбаьхьаллин литература а кхоллайалар			
1	Нохчийн йозанан историх лаьцна.	1	10	
2	Исбаьхьаллин литература.	1	13	
3	«Серло» газетан мехалла.	1	17	
	Къоман исбаьхьаллин литература йолийнарш			
4	Нажаев Ахьмадан дахар, кхолларалла (обзор).	1	20	

5	Сальмурзаев Мохьмадан дахар, кхолларалла (обзор).	1	24	
6	Дудаев 1абдин дахар, кхолларалла (обзор).	1	27	
			Декабрь	
7	Айсханов Шамсуддинан дахар, кхолларалла. «Мало – хало» дийцаран маь1на. Айсханов Шамсуддинан поэзехь 1аламан тема. «Орга», «1а» стихотворенеш	1	1	
8	Йозанан историх а, исбаьхьаллин литература кхоллайаларх а лаьцна долу хаарш т1еч1аг1дар. **Тестировани йар.**	1	4	
	Исбаьхьаллин литература			
9	Бадуев Саь1ид-Салихьан дахар, кхолларалла.	1	8	
10	«Бешто» повестан чулацам а, д1ах1оттам а.	1	11	
11	«Бешто» повесть. Васташ кхолларан башхаллаш.	1	15	
12	«Бешто» повесть. Бештой, Бусаний.	1	18	
13	**ПКЭ-н кепехь «Къинхетаме стаг» сочинени йазйан кечам бар.**	1	22	
14	**ПКЭ-н кепехь «Къинхетаме стаг» сочинени йазйар.**	1	25	
15	«Ц1еран арц» повесть. Авторан 1алашо а, повестан д1ах1оттам а. «Ц1еран арц» повесть. Хонмурд а, цуьнан доьзал а.	1	29	
	3-гIа четверть – 19 сахьт		**Январь**	
1	«Ц1еран арц» повесть. Кулдевич а, цунна т1аьхьабозурш а.	1	12	
2	Бадуев Саь1ид-Салихьан поэтически кхолларалла. «Лам» стихотворени.	1	15	
3	Бадуев Саь1идан оьрсийн яздархошца хилла доттаг1аллин а, кхолларалли а уьйраш.	1	19	
4	Бадуев Саь1ид-Салихьан кхолларалли мехалла.	1	22	
5	Мамакаев 1аьрбин дахаран а, кхолларалли а некъ.	1	26	
6	Даймахках ойланаш. «Кавказан латта», «Сайн к1анте» стихотворенеш. 1		29	
			Февраль	
7	«Йо1е», «Даге» стихотворенешкахь лирически турпалхочун васт.	1	2	
8	«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин д1ах1оттам. Поэмехь безам а, доттаг1алла а.	1	5	
9	«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин эпически, лирически чулацам. Исбаьхьаллин суртх1отторан г1ирсаш.	1	9	
10	Мамакаев 1аьрбин кхолларалли башхаллаш.	1	12	
11	**ПКЭ-н кепехь «Муха хуьлу дика доттаг1?» сочинени йазйан кечам бар.**	1	16	
12	**ПКЭ-н кепехь «Муха хуьлу дика доттаг1?» сочинени йазйар**	1	19	
13	Хамидов 1абдул-Хьамидан дахар, кхолларалла.	1	26	
			Март	
14	Яздархочун сатирически дийцарш: «Д1а-коч, схьа-коч», «Абубешар», «Г1ирмасолтас яьккхина са», «Дурдий, Даргий».	1	1	
15	«Т1ам сийна кхокха», «Ламанан йо1», «Мохсолтин доьхна де», «Бож-1ела» пьесийн обзор.	1	4	
16	«Лийрбоцурш» – турпалаллин драма. Пьесин тема, д1ах1оттам. Хьалхара дакъа. Ханпаший, Мутий. Ханпаша а, цуьнан накъостий-б1аьхой а.	1	11	

17	«Лийрбоцурш» – турпалаллин драма. Шолг1а дакъа. Тыл а, фронт а. Дерриге а фронтана!	1	15	
18	«Лийрбоцурш» – турпалаллин драма. Кхоалг1а дакъа. Немцойн блиндажехь. Турпалхой леш бац.	1	18	
19	Хамидов 1абдул-Хьамидан кхолларалли мехалла.	1	22	
	4-гIа четверть – 16 сахьт		**Апрель**	
1	Къоман литература ХХ-чу б1ешеран 20-40-чуй шерашкахь кхиаран жам1аш а, х1инцалера литература а.	1	1	
2	Нохчийн литература Сийлахь-боккха Даймехкан т1ом лаьттинчу шерашкахь.	1	5	
3	Нохчийн литература ХХ-чу б1ешеран 50-70-чуй шерашкахь.	1	8	
4	Нохчийн литература ХХ-чу б1ешеран 80-90-чуй шерашкахь.	1	15	
5	Сулаев Мохьмадан дахаран а, кхолларалли а некъ.	1	19	
6	1аламан лирика. «Сай» стихотворени.	1	22	
7	Г1иллакх-оьздангаллех, стеган вахаран 1алашонах лаьцна йолу поэтан ойланаш. «Сох муха эр дара адам?..», «До1а» стихотворенеш.	1	26	
8	«Лаьмнаша ца диццо» романехь Сийлахь-боккха Даймехкан т1ом хилла шераш. «Лаьмнаша ца диццо» романехь Тавсолтин васт.	1	29	
			Май	
9	«Лаьмнаша ца диццо» романехь кегийрхойн васташ	1	3	
10	. «Лаьмнаша ца диццо» романехь вайнехан г1иллакхаш гайтар.	1	6	
11	**ПКЭ-н кепехь «Вина мохк мазал мерза бу» сочинени йазйан кечам бар.**	1	10	
12	**ПКЭ-н кепехь «Вина мохк мазал мерза бу» сочинени йазйар.**	1	13	
13	Гацаев Са1идан дахаран а, кхолларалли а некъ. Цуьнан поэзехь адам а, 1алам а. «Буьйса хаза, буьйса тийна», «Б1аьсте кхечи» стихотворенеш.	1	17	
14	Гацаев Саь1идан поэзин исбаьхьаллин башхаллаш. «Х1ай, йо1, делхьа, собар де» стихотворени	1	20	
15	. **Тестировани йар.**	1	24	
16	Дешаран шарахь 1амийнарг карладаккхар.	2	27,28	

V-IX классийн дешархойн ненан меттан
йозанан белхашна х1итточу оценкийн барамаш

Дешархоша кхошушбинчу ненан меттан йозанан белхашна х1итточу оценкийн ч1аг1йина норманаш лелоро г1о дан декхар ду ненан мотт хьехаран говзалла лакхайаккхарна а, 1аморан а, талларан а кепара болчу йозанан белхийн лехамаш цхьанакепара хилийтарна а.

Дешархойн хаарийн мах хадорехь коьра йолчу цхьанакепара йолчу оценкийн норманаша хьехархо мукъа ца вуьту х1ора йозанан белхан мах, массо аг1о а лоруш, шен-шен башхаллашца хадоран хьехархо декхарийлахь ву, г1алаташ а, церан масалла а тидаме эцна ца 1аш, кхочушбинчу белхан дикалла а, г1алатийн башхаллаш а тидаме эца.

Х1ора дешаран шо долалуш хьалхарчу четвертехь талламан белхан (диктантан) текстехь дешнийн дукхалла д1адахана дешаран шо чекхдолуш хиллачу талламан белхан дешнийн дукхаллехь маго йеза.

Ненан маттана йозанан белхийн оценкийн норманаш х1иттийна, нохчийн меттан специфически башхаллаш тидаме эцарца.

- **V-IX-чуй классашкахь бечу талламан белхийн мах хадор**

Дешаран шеран кхоалг1ачу четвертехь V-XI-чуй классийн дешархошна лучу талламан белхан герггарчу хьесапера барам кху кепара хила магийна:

V классана – 80-90 дош
VI классана – 90-105 дош
VII классана – 105-120 дош
VIII классана – 120-135 дош
IX классана – 135-150 дош

Текст хоржуш, кху некъех пайдаэца беза:

- Талламан белхан текст шен чулацамехь дешархой кхеташ а, х1инцлерачу литературни меттан лехамашца йуьззина нийса йог1уш а хила йеза.
- Талламан белхан дерриге а дешнаш дешархошна кхеташ хила деза. К1езиг лелош а, девзаш доцу а дешнаш довза а довзуьйту, йозанан уьн т1е д1а а йаздо.
- Талламан белхан текстехь хала дешнаш хилахь, цу дешнийн нийса яздар дешархоша 1амийна а дацахь, и дешнаш йозанан уьн т1е д1айаздо.
- Текст йоьшучу хьехархочо д1аешар литературни нийса а, муха йаздан деза, дешархошна д1а ца хоуьйтучу кепара а хила деза. Масала, к1айн, 1ежийн, халкъан бохучу дешнашкахь литературни аларан норманашца цхьаьна а дог1уш, чаккхенгара **н** ца олу, ткъа саьрмик, ч1ег1ардигдешнашкахь **г**-ний, **к**-ний хьалхахь долу **и а** долуш санна олу.

V-XI-чуй классийн дешархойн талламийн белхийн мах хадорехь хьехархочо куьйгалла оьцу кху некъех:

- Талламан болх толлуш орфографин а, пунктуацин а, г1алаташ къаьст-къаьстина лору, оценка йукъара йуьллу.

- Талламан балхана **«5»** дуьллу, нагахь цхьа а орфографин г1алат дацахь йа цхьаннал сов пунктуацин а г1алат ца хилахь.

- **«4»** дуьллу, кхааннал сов орфографин а, шиннал сов пунктуацин а г1алат ца хилахь (йа шиъ орфографин, кхоъ пунктуацин г1алат хилахь).

• **«3»** дуьллу, йалханнал сов орфографин а, пхеннал сов пунктуацин а г1алат ца хилахь (йа пхиъ орфографин, пхиъ пунктуацин г1алаташ хилахь).

• **«2»** дуьллу, иттанал сов орфографин а, пхеннал сов пунктуацин а (йа барх1аннал сов орфографин а, ворх1аннал сов пунктуацин а) г1алат ца хилахь.

Дешархочун балха т1ехь г1алат лара деза, орфографин а, пунктуацин а, муьлхха а бакъо талхош, талламан болх йазбале оццу классехь йа цул лахарчу классашкахь 1амийнчух иза хилахь.

Оценка йуьллуш, ца лоруш дуьту:
• Программехь йоцу я 1амийна йоцу орфографин а, пунктуацин а бакъонаш талхош долу г1алаташ (масала, 5-чу классехь хандешан карарчу а, йаханчу а хенийн чаккхенаш нийсайазъйар, спряженешкахь хандешнийн нийсайаздар, подлежащиний, сказуеминий йуккъехь тире йиллар-цайиллар ца 1амадо. Уьш VI а, VII а, VIII а классийн программехь ю).
• Тилкхаздаьлла г1алат (описка) лору, масала, белхало хила дезачохь белхано йаздинехь, 1уьйре хила дезачохь 1уьйле йаздинехь.
• Нохчийн маттахь зевне мукъаза **й** (йот) йаздар, масала: йоза хила дезачохь ёза яздахь, йог1у (ёг1у), юьртахь (йуьртахь), юьгу (йуьгу) йаздахь.
• Орам ларбеш а, ораман аьзнаш хийцалуш а терахьдешнаш йаздар, масала: исс – иссалг1а – уьссалг1а, итт – итталг1а – уьтталг1а.
• Къовсамечу меттигашкахь чолхечу дешнийн нийсайаздар, масала: пайдаэцар – пайда эцар, нийсайаздар – нийса йаздар, г1одар – г1о дар и. д1. кх.
• Дешнашкахь дифтонгаш йазъйар: къега – къиэга, терса – тиэрса, оза – уоза, йеха – йиэха, и. д1. кх.
• Лаамечу билгалдешнийн а, причастин а, рог1аллин терахьдешнийн а, доладерзоран ц1ерметдешнийн а дожарийн чаккхенаш шина кепара йазъяр: чун (чуьнан), чух (чунах), чуьнга (че), черан (чийн) и. д1. кх. а, масала: дикачун (дикачуьнан), дикачух (дикачунах), дикачуьнга (дикаче), доьшучуьнга (доьшуче), дикачеран (дикачийн).
• Цхьадолчу хандешнийн шина кепара йаздар: олура – алара, вог1ура – ваг1ара и. д1. кх.
• Ц1ердешнийн къовсаме йаздар: стогалла – стагалла, мох – мохан – механ – махан, морха – марха и. д1. кх. а.
Дешархоша далийтинчу г1алаташна юкъара даккхий а, кегий а г1алаташ къесто деза.

Даккхий г1алаташ лору:
1. Хьалхенца 1амийна а, йозанехь алсам пайдаоьцуш а йолу орфографин, пунктуацин бакъонаш талхош долу г1алаташ.
2. Юкъарадешар доцуш, 1амо а, кхочушъян а атта йолчу бакъонашна а, кхечу эян оьшуш йоцчу бакъонашна а нислуш долу г1алаташ, и.д1.кх.

Кегий г1алаташ лору:
1. Талламан болх йазбечу хенахь 1амийна чекхъйалаза йолчу бакъонашна долу г1алаташ.
2. Мукъазчу элпашна йуккъе йаздеш долу къасторан хьаьркаш, масала*:* х1аллакьхилла, меттахъхьайра.
3. Дешхьалхенца йолчу йа чолхечу инфинитиван суффиксийн йазйар.
4. Хандешнех хиллачу тайп-тайпанчу къамелан дакъойн йаздар (оху-охуна йа охана, тоьгу-тоьгуна йа тоьгана).
5. Хандешан ихначу хенан йазъйар, масала:бохура йа бахара, моьттура йа моттара.
6. Кху кепарчу ц1ердешнийн йаздар:дечиган йа дечган, эчиган йа аьчган.

7. Ц1ердешнийн а, билгалдешнийн а массо къобалйина т1еэцна йолчу йацйинчу а, йуьззинчу а форманийн йазйар, масала: г1уллакх йаг1улкх, г1иллакх йа г1илкх.

Дешархочун балха т1ехь цхьамог1а (кхоъ йа цул сов) цхьана бакъонна нислуш г1алаташ хилахь, талламан балхана оценка лакхайаккха мега, масала, дешан чаккхенга **н** йаздарехь, доца шеконан элпаш (**а,и,у**) йаздарехь.

- Изложенийн мах хадор.

Сочинени а, изложени а йазъяр дешархойн дозуш долу къамел кхиоран коьрта кепаш (форманаш) йу.
5-9 классашкахь сочинени, изложени йазйар д1ахьо «Дозуш долу къамел карадерзор» программин декъан т1едахкаршца дог1уш.
Сочинени а, изложени а йазйарехь толлу:
- билгалйина тема схьайелла хаар;
- темица а, хьесапца а дог1уш меттан г1ирсех пайдаэца хаар;
- меттан барам а, нийсайаздаран бакъонаш а ларъйар.

Сочиненн а, изложенин а мах хадабо шина оценкица: хьалхарниг чулацамна а, меттан говзаллина а; шолг1аниг-нийсаяздарна а, сацаран хьаьркаш йахкарна а, дешнаш маь1ница нийса далорна а.
Сочиненин а, изложенин а чулацаман мах хадабо кху бакъонашна т1едоьг1на:
- болх темица бог1уш бу йа бац;
- тема кхачо йоллуш схьайиллина йу йа йац;
- чулацаман хиламийн рог1алла нийса йу йа йац;
- меттан исбаьхьаллин басарех пайдаэцна йа ца эцна;
- къамелан кхачамбацарш ду йа дац.

Нийсайаздаран мах хадабо дешархочо динчу нийсайаздаран, сацаран хьаьркаш йахкаран, грамматически г1алаташка хьаьжжина.

Изложенин текст йозуш а, дешархой шех кхеташ а, кхетамца-кхиоран, 1аморан маь1на долуш а хила йеза.
Изложенина текст харжа йеза кху барамашкахь:
Vклассана – 100-120 дош
VI классана – 150-200 дош
VII классана – 220-250 дош
VIII классана – 300-350 дош
IX классана – 350-390 дош

Талламан изложенина хаьржина текст хьехархочо шозза йоьшу. Изложенина х1итточу оценкийн кху норманашкара куьйгалла эцар ца хилча ца торуш ду:

- **«5»** дуьллу:

а) нагахь изложенин текст хьалха-т1аьхьа нийса а, йуьззина а, цуьнан идейни чулацамах нийса кхетош а, г1алаташ доцуш а, галдаьккхина х1ума доцуш а йийцинехь;

аь) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь кхааннал сов г1алат дацахь, цхьаннал сов орфографин йа пунктуацин г1алат а дацахь.

- **«4»** дуьллу:

а)нагахь идейни чулацам нийса а бийцинехь, дуьйцучу г1уллакхийн йерриге коьрта меттигаш г1алаташ доцуш а, хьалха-т1аьхьа хила оьшучу кепара а йийцинехь;

аь) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь кхааннал сов г1алат дацахь, орфографин кхаа а, пунктуацин шина а г1алатал сов уьш ца хилахь.

- **«3»** дуьллу:

а) чулацам коьртачу декъана нийса а бийцинехь, бакъдерш гайтарехь цхьаъ-шиъ нийса йоцу меттиг а йелахь, хьалха-т1аьхьа г1уллакхаш дийцарехь ладам боццу ледарлонаш а йалийтинехь;

аь) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь деаннал сов г1алат дацахь, йалханнал сов орфографин а, деаннал сов пунктуацин а г1алат ца хилахь.

- **«2»** дуьллу:

а) чулацам кхачаме боцуш а бийцинехь, бакъонца йолу материал хьалха-т1аьхьа нийса йийцарехь йаккхий ледарлонаш а, нийса йоцу меттигаш а йелахь;

аь) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь йалханга кхочуш г1алат динехь;

б) дейттанга кхочуш орфографин а, пунктуацин а г1алат далийтинехь, царна йукъахь иссаннал сов доцуш орфографин г1алат а долуш.

Изложенина ши оценка йуьллу: хьалхарниг грамматикана, шолг1аниг литературина.

- Сочиненийн мах хадор

5-9 классашкахь йазъечу сочиненийн барам хила тарло кху тайпана:
5 классехь-0,5 йа 1,0 аг1о;
6 классехь-1,0 йа 1,5 аг1о;
7 классехь-1,5 йа 2 аг1о;
8 классехь-2 йа 3 аг1о;
9 классехь-3 йа 4 аг1о.

И сочиненин барам цу т1ехь сецна боций хьехархочунна хаадеза, х1унда аьлча кхин дуккха а т1едахкаршца бозуш бу цуьнан чулацам:

- дешархойн йозанан хат1 тайп-тайпана хилар;
- сочиненин тайпане хьаьжжина цуьнан чулацам хийцабалар.

1. **«5»** дуьллу:

а) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь цхьаннал-шиннал сов г1алат дацахь;

аь) цхьаннал сов доцуш жима орфографин йа пунктуацин г1алат хилахь.

2. **«4»** дуьллу:

а) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь кхааннал сов г1алат ца хилахь;

аь) шиннал сов орфографин а, шиннал сов пунктуацин а г1алат дацахь.

3. **«3»** дуьллу:

а) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь пхеаннал-йалханнал сов г1алат дацахь;

аь) пхеаннал сов орфографин а, йалханнал сов пунктуацин а г1алат дацахь.

4. **«2»** дуьллу:

а) дешнаш харжарехь йа предложенеш х1итторехь ворх1анга кхочуш г1алат делахь;

аь) кхойттанга кхочуш орфографин а, пунктуацин а г1алат делахь, царна йукъахь ворх1анга кхочуш орфографин г1алат а долуш.

Сочиненина ши оценка йуьллу: хьалхарниг литературина, шолг1аниг нохчийн маттана.

Республикерчу берриге а ненан меттан, литературин хьехархоша шайн балха т1ехь пайдаэца безар бу оценкийн оцу норманех.

Х1оттийнарш: З.Д. Джамалханов, Я.У. Эсхаджиев.